

K Ö Z L E M É N Y E K

Váradı Péter könyvtárának újabb kötete az Egyetemi Könyvtár 65-ös számú 6nyomtatványgyűjteményében. A budapesti Egyetemi Könyvtár 65-ös számú 6nyomtatványa a gyűjtemény egyik legszebben díszített darabja. A reneszánsz bőrkötésű fóliáns IX. Gergely pápa Decretálisát tartalmaz, Bernardus Parmensis, ismertebb nevén Bernardus de Bottone apparátusával.¹ A könyvet 1479-ben nyomtatták Velencében, Nicolaus Jenson műhelyében. A tetszetős kiállítású kötet díszítése mindössze öt lapra terjed ki: a Decretales minden könyvének kezdetét színes iniciálé és egy-egy igényes kidolgozású miniatúra ékesíti. E lapokat dús aranyozással tarkított virágfüzér díszíti a szöveg fölött, s még gazdagabban az oldalak alján. A nyomtatvány többi részén már csak vörös és kék tintával készült, egyszerű, ám gyakorlott, ügyes kézre valló iniciálékat találunk.²

Bár XV. századi posszessor bcjegyzést nem találtunk a kötetben, mégis a két helyen is előbukkanó ³ f2r és f88r ⁴ Váradı Péter-címer — amelyet a későbbi tulajdonos igyekezett eltüntetni — kétségtelenné teszi, hogy a kalocsai érsek könyvtárának egy újabb darabja került a kezünkbe. A könyv új gazdája, nem tudni, mikor, a címerképeket valószínűleg le akarta mosni az alapozásról, meghagyván a kékkel és arannyal vágott pajzs két mezejének színet, melyekre a felső mezőben három fekete harántpólyát, az alsó, arany mezőben három balharánt pólyát festett. A meghalványodott fekete festék alatt és a megmaradt kék, ill. arany mezőben is világosan kirajzolódnak azonban a Bottka Tivadar és Hoffmann Edith által leírt³ címerképek: felül a két arany csillag, alul a stilizált kék liliom. Ez utóbbi különösen jól kivehető a f88 rectóján. A címer heraldikailag nem teljes: hiányzik róla a tulajdonos rangját jelző attributum, az érseki kereszt, netán — amint az egy másik könyvben megtalálható — a bíbornoki kalap. Helyette egy meglehetősen furcsa megoldással találkozunk. A címer fölött, ahol a méltóságot mutató jelvény szokott elhelyezkedni, csupán egy zsinórt látunk, amely mintegy felfüggeszteni látszik azt. Értelmezni csupán díszítő és térkitöltő elemként tudjuk.

Hogyan értékelhetjük tartalmi szempontból a tényt, hogy a kánonjognak ez a XIII. század óta változatlanul hagyományozódó gyűjteménye Váradı Péter könyvtárát gazdagította? Jelent-e újabb színt azon a palettán, amelyről a nagyműveltségű humanista, s emellett alapos teológiai jártasságú főpap szellemi arculatát megfesthetnénk? Eddig napvilágra került könyvei jobbára a gyakorló papot, egyházi vezetőt⁴ és az egyházatyákat

¹ HAIN—COPINGER 8007., SAJÓ—SOLTÉSZ 1489.

² A díszítés elemzését, értékelését WEHLI Tünde volt szíves elvállalni.

³ BOTTKA Tivadar: *Péter kalocsai érsek pecsége*. Száz. 1870. 330. — HOFFMANN Edith: *Régi magyar bibliofilmek*. 1929. 131—135. és 291.

⁴ *Missale Strigoniense*, Velence, 1495. Ld. SAJÓ—SOLTÉSZ 2316. — OSZK, RMK III 46. Ism. HOFFMANN i. m. 131—132.

és bibliai elmélkedéseket olvasó teológust⁵ állítják elének. Mellettük IX. Gergely kánonjogi gyűjteménye az érsek műveltségének új oldalát villantja fel.

Tudjuk, hogy az elsősorban jogi színezetű műveltséggel rendelkező, itáliai egyetemeket megjárta magyar értelmiség könyvtárából már a XI. század óta nem hiányoztak a jogi, főként, s egyre inkább a kánonjogi munkák, gyűjtemények. A Decretálisok, akárcsak a később kiegészülő Corpus Juris többi gyűjteménye, folyamatosan jelen voltak eleinte jórészt az előkelőbb, klerikális színezetű, s később egyre inkább az alacsonyabb rangú, ám szélesebb réteget jelentő, praktizáló „jogtudó értelmiség” környezetében.⁶ Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a tágabb értelemben vett humanizmus gyökerei a XII—XIII. századi, s főleg a bolognai egyetemhez fűződő nagy jogi humanizmusig nyúlnak vissza, ahol a jog és a reneszánszban olyannyira kivirágzó retorika tanítása egymással egészen összefonódva folyt.⁷ A XV. századi humanizmus szellemi áramlatával párhuzamosan ugyan a jogi műveltség is sokkal szélesebb réteg sajátjává vált, mégis — s főként a legnagyobb könyvgyűjtők, mint Mátyás és Vitéz János esetében — a jogi irodalom mellőzését figyelhetjük meg. Ez azonban inkább a tágabb, újabb tereket kereső szellemnek a klasszikus auktorok felé fordulásával magyarázható, mint a jogtudomány háttérbe szorulásával. Egészen érthető és természetes, hogy ne tűnt el ez utóbbi irodalma sem, kivált a kancellária és a kúria litterátusainak könyvtárából, mégha a hivatala mellett olyan kiváló szellemű, klasszikus auktorokban jártas, humanista műveltséggel bíró férfiú volt is a gazdája, mint Váradi Péter. Jogi érdeklődését és ismereteit nemcsak kancelláriai hivatala feltételezi, hanem életének utolsó szakaszában keltezett levelei is bizonyítják. Ezekben az egyháza régi jogaiért és birtokaiért harcoló írásokban több helyen találunk hivatkozást a kánonjogra, sőt azok konkrét könyveire is.⁸

A Decretales tehát beleillik abba az egységbe, amelyet a humanizmust előkészítő bolognai szellemiség és az egyházatyákból kiinduló, s a római jog hatását magán viselő kánonjog képez.

Ahhoz, hogy megkíséreljük behatárolni, mikor lehetett az illuminált őnyomtatvány Váradi Péter birtokában, szükségesnek látszik életének néhány fontosabb fordulópontját felidézni.⁹ Kora ifjúságában Vitéz János pártfogoltjaként Bolognában, az akkor Európaszert e talán legmagasabb színvonalon oktató egyetemen tanult. Nem tudjuk pontosan hogyott milyen stúdiumokat folytaott, egyedül azt, hogy elérte a „magister” fokozatot., Magasabb képzettség elnyeréséről nem maradt frásos adatunk. Későbbi hivatala alapján azonban biztosra vehető, hogy a bonae artes mellett — amelyeknek elsajátításáról leveleinek eloquentiája tanúskodik —, jogtudományt is hallgathatott. Hazatérvén 1470-ben a királyi kancellária irnoka lett. A 70-es évek második felétől pályája gyorsan ívelt fölfelé. 1474-ben királyi titkár, 1478-ban átvette a kancellária vezetését, 1479-ben titkos

⁵ HIERONYMUS: *Epistolae*. Pars 1—2. Róma, 1476—1479. Ezt a könyvet VARJÚ Elemér fedezte föl egy aukciókatalógusban 1910-ben. Azóta nyoma veszett. Ism. HOFFMANN i. m. 133—134. — Nicolaus de LYRA: *Postillae*. Pars 2. Nürnberg, 1481. — Kolozsvár, volt Lyceumi Könyvtár, Inc. 82. A. 11. Ism. JAKÓ Zsigmond: *Váradi Péter könyvtárának töredéke Kolozsvárott*. MKsz 1958. 345—350. — NYSSAY Gergely: *De vita Moysi*. Ford. Georgius TRAPEZUNTIUS. (Kézirat). — Bologna, Bibl. Univ., Cod. 2682. Ism. HOFFMANN i. m. 134—135.

⁶ BÓNIS György: *Középkori jogunk elemei*. Bp. 1972. 13—40.

⁷ GERÉZDI Rabán: *Bologna és a magyar humanizmus*. It. 1940. 146—158.

⁸ Ilyenek pl.: Petri de Warda . . . *Epistolae*. Praefatus est et indicem chronologicum subiecit Carolus Wagner. Posenii et Cassoviae, 1776. Nr. LXIX. 133—135. p., Nr. LXXIX. 149—150. p., Nr. LXXIII. 139—140. p.

⁹ Fontosabb életrajzírói: FRAKNÓI Vilmos: *Váradi Péter kalocsai érsek élete*. Száz. 1893. 489—514, 729—749, 825—843. — ÉRDUJHELYI Menyhért: *A kalocsai érsekség a reneszánsz korban*. Zenta, 1899. 69—98. — GERÉZDI Rabán: *Egy magyar humanista: Váradi Péter*. Magyarságtudomány. 1942. 305—28, 532—63.

kancellár, 1480-ban főkancellár lett, s ugyanebben az évben kapta meg Mátyástól politikai és hivatalnoki tevékenysége jutalmául más kisebb egyházi javadalmai mellé a kalocsai-bácsi érsekséget. 1483-ban mint Mátyás bizalmasa: királyi személynök volt. Ez évben Mátyás már a bíbornoki kalapot sűrgette számára IV. Sixtus pápánál. A következő esztendőben, hatalma csúcsán azonban hirtelen fordulat állott be életében: Mátyás az éles eszű és nyelvű főpapot fogságba veti. Az Árva várában, végül Visegrádon eltöltött évek

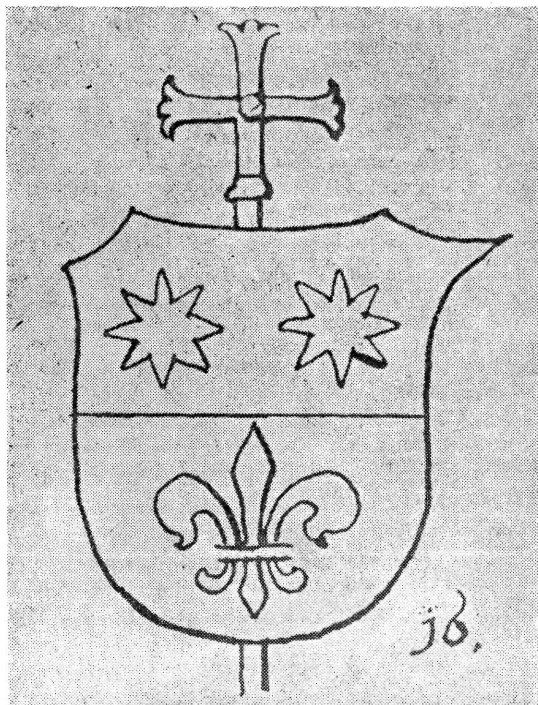
1. kép. Váradi Péter átfestett címere (f88r)

után csak Mátyás halálakor, 1490-ben szabadult ki, s foglalta el újra érseki székét, amelyben haláláig, 1501 júniusáig meg is maradt.

Amint az életrajzi adatokból is kitűnik, az 1479-ben Velencében nyomtatott könyvet vagy még fogsága előtt birtokolta, vagy csak 1490 után. Eddig előkerült négy könyv közül kettőről biztosan tudjuk, hogy a halála előtti évtizedben használta: Esztergomi Missaléját csak 1498-ban nyomták Velencében, gondosan jegyzetelt Trapezuntius-kódexét pedig ő maga látta el az olvasás dátumával: „Bachie, XII. octobr. 1495”. A másik két, Váradi Péterhez köthető könyv birtoklásának kérdése korántsem ilyen egyértelmű. Az első esetben nehezíti ezt, hogy a Varju Elemér által 1910-ben fölfedezett „Szent Jeromos levelei”-nek két kötete azóta is ismeretlen helyen lappang, pedig a benne szereplő címer fölött bíbornoki kalap is látható, ami még bonyolultabbá teszi egyrészt a Váradihoz, másrészt pontos időhöz köthetőségét. A jelvény ui. vagy előző tulajdonosától maradt a

címer fölött, vagy azt az ajándékozó, illetve a miniátor előlegezte Váradinak, amikor nagyívú pályáját még nem törte derékba Mátyás ellen forduló haragja.¹⁰

Az Egyetemi Könyvtár Decretales-kötetét megelőzően legutóbb előkerült ósnyomtatványt Jakó Zsigmond ismertette.¹¹ Nicolaus de Lyra 1481-ben, Nürnbergben kiadott Postillái 2. kötetének sorsa is csak az 1580-as évektől körvonalazható. Az érsek fogsága és halála közé eső korszakból származó dátumbejegyzés hiánya tehát csak valószínűsíti, de

2. kép. A Hoffmann Edith által közölt Váradi-címer. i. m. 29.

teljes bizonyossággal nem igazolja e két utóbbi mű esetében azt, hogy még 1484 előtt kerültek volna Váradi Péter tulajdonába.

A most fölbukkant Decretales 1479-es nyomtatási éve szintén azt látszik alátámasztani, hogy inkább budai kancellár korában gazdagíthatta Váradi könyvtárát. Annál is inkább, mivel a kancelláriai, diplomáciai tevékenység föltételezi a kánonjog eme általános érvényű törvénygyűjteményének ismeretét, forgatását. Kérdés az is: vajon csak Váradi halála után, vagy már fogságba kerülésekor jutott új tulajdonosának, a címer átfestőjének kezébe? Ha Keszthölci Mihályhoz írt levelének¹² arra a sorára gondolunk, amelyben a Janus Pannónius-epigrammák maga gyűjtötte kötetének hányattatásai során való elvesztését panaszolja, arra hajlunk, hogy föltételezzük: A Decretales is hasonló sorsra

¹⁰ HOFFMANN: i. m. 134.

¹¹ JAKÓ: i. m.

¹² WAGNER kiad. Nr. XXXV. 74—75. p.

jutott. Emellett szól az az ugyan formális, mégis talán megjegyzésre érdemes tény is, hogy míg a bizonyíthatóan élete utolsó éveiben használat Missalét és a Trapezuntius-kéziratot gondosan jegyzetelve forgatta Váradi, addig a másik három könyvben semmilyen, az ő keze nyomát viselő bejegyzésről nem tudunk.

Sajnos Váradi Péternek akár a fogsága előtti, akár a később gyűjtött, s talán az érseki székben elődje, a híres könygyűjtő hírében állott Handó György könyveire alapozott¹³ könyvtárára vonatkozóan nem tudunk még mindig semmi biztosat mondani. Az öt különböző könyvtárban őrzött, öt egészen különböző utat megtett kötet arról tanúskodik, hogy az érsek könyvgyűjteménye nem egészben, hanem részenként vagy darabonként hullott szét, hagyományozódott tovább.

Nézzük most már az általunk tárgyalat kánongjogi törvénygyűjtemény későbbi poszszessorát! Erre vonatkozóan sajnos csupán egyetlen bejegyzésre támaszkodhatunk. A fl rectóján olvasható a „Monasterij Lepoglavensis Catalogo inscriptus 1628” mondat, s a verzón: „F. N. I” jelzet. A dátum mindössze arról tudósít, hogy 1628-ban már a le-poglavai pálosok tulajdonában volt a könyv. A verzón olvasható jelzet valószínűleg szintén 1628-ban, a pálos kolostor könyveinek nagy katalogizálásakor került a könyvbe. Számos hasonló, 1628-as bejegyzés ill. jelzet írása azonosítható a II. József-féle abolíciókor az Egyetemi Könyvtárba került 49 lepglavai származású ősnymtatványból ezzel a kézírással. A bejegyzés tehát a Decretális Lepoglavára kerülésének időpontját homályban hagyja.

Átnézve az ősnymtatványgyűjtemény lepglavai provenienciájú köteteit, a 70-es számúban ugyanazzal a kézírással találkozunk marginális glosszákból, amely Váradi könyvének ajánlásából is egyes személynéveket kivezetett a lapszélre. Föl kell tételeznünk tehát egy XVI. századi könyvgyűjtőt, akitől több kötet is kerülhetett a lepglavai pálosokhoz, s akihez Váradi Péter könyveiből is jutott legalább egy mű, s aki talán az érsek címerének eltüntetésében is részes.

A XVI. század könyv- és könyvtártörténetének ilyen és hasonló homályos részleteinek tisztázását, az egyes művek és egész gyűjtemények útjának nyomonkövetését azonban — összhangban a történelem és segédtudományainak eredményeivel — csak régi könyvgyűjteményeink poszszessor- és egyéb bejegyzéseinek föltérképezése után remélhetjük.

BOROSS KLÁRA.

Megjegyzések Váradi Péter Decretálisának kifetéséhez. A 15. század utolsó negyedében szembeszökően szélesedik Magyarországon a bibliofilek köre. Igaz, hogy a korszak könyvgyűjtői nem büszkélkedhetnek olyan sokkötetes, a korszerű európai műveltség színvonalán álló vagy egyéni érdeklődésről tanuskodó könyvtárakkal, mint a korábbiakban Vitéz János vagy Janus Pannonius, ezzel szemben a könyvészeti értékért a főpapi mecénások, így Kálmáncsehi Domonkos, Nagylucei Orbán, Filipecz János és mások, viszonylag nagy számban fennmaradt, a magyarországi könyvfestészet története szempontjából becses liturgikus könyvei kárpótolnak. A századvég papi könyvgyűjtőinek könyvtára általában kevés darabból állt, és többnyire liturgikus kötetek alkották a gyűjtemény gerincét, a teológiai, tudományos és irodalmi művek csak kiegészítő szerepűek voltak. Különösen ritka lehetett közöttük az iniciálék mellett képekkel és igényesebb bordúrokkal díszített könyv. Érdekes színfoltot jelent a késői humanisták könyvtárai sorában Váradi Péteré, akinek egy missaléja mellett egy Szent Jeromos leveleit tartalmazó kötete, Nyssai Szent Gergely: *De*

¹³ ERDUJHELYI: i. m. 68. és 232—233. p.

vita Moyai (Trapezuntius fordításában és előszavával), valamint Nicolaus de Lyra Postillái már ismertek voltak, és újabban egy IX. Gergely Decretales kötete is előkerült. Váradi Péter jelenleg ismert könyvei egy kivétellel őnyomatványok és többé-kevésbé díszítettek. A Szent Jeromost Rómában nyomtatták (1476-ban és 1479-ben), a Nyssai Szent Gergely bolognai kézirat. Az előbbi kötetet római, az utóbbit firenzei típusú fehér szalagfonatos inda díszíti.¹ A Postilla-kötet nürnbergi nyomtatvány, 1481-ből. Virágosleveles iniciáléi egyaránt készülhettek Koberger nürnbergi nyomdájában vagy annak budai fiókjában.² Váradi Péter leggazdagabban díszített könyvét, az esztergomi missalét 1498-ban Velencében nyomtatták. Festett fametszetei — kánonkép, jelenetes iniciálék — és az ornamentális bordfűrészek készítése helyéül a legnagyobb valószínűséggel Buda jöhet számításba.³

A Decretális Jenson velencei nyomdájában készült, 1479-ben. A nyomtatáskor fenn tartott üres helyeket a magyarországi tudományos-irodalmi művek szerény külső megjelenéséhez viszonyítva gazdagon díszítették. Mind az öt könyvhöz készült 1—1 kép, ezek különböző nagyságúak (2r, 88r, 161v, 227v, 251r. oldalon). Az egyes könyvek szövege iniciáléval kezdődik; az első figurálissal, a többi ornamentálissal. Mindegyik könyvhöz lapszéldísz is tartozik.

A könyv képeinek és egyetlen figurális iniciáléjának témája a jogi kódexekre jellemző. Az első könyv élére egy leginkább a zsinatábrázolásokat idéző kép került. (1. kép) A kompozíció közepén IX. Gergely pápa látható, amint átnyújtja művét, a Decretalest a papi és szerzetesi rendek jobbán álló képviselőinek. A szövegkezdő iniciálé auktorportré. A II—V. könyv előtti kép elvben szövegillusztráció. Valójában az ábrázolások csupán a címszavakból merítenek. A de accusationibus, de iudicio, (2. kép) benita et honestate clericorum címszavak kevés változatossággal szolgáló képekhez vezettek a vizsgált könyvben; rendszeren egy pápa vagy püspök trónol a kép közepén vagy szélén és ehhez igazodó elhelyezésben és a képmező nagyságának megfelelő számú pap került mellé. Az eddigiektől valamelyest eltér, és a könyv tartalmával is jobban összefügg a IV., a *De sponsalibus et matrimoniiis* témával foglalkozó könyv illusztrációja, (3. kép) melyen egy püspök fiatal párt esket.

A képek téglalap alakúak. Mindegyik színes sávval keretezett. A figurák tájképi vagy ornamentális háttér előtt jelennek meg. Az előbbieket két részre tagolódnak. A képmező felső harmada a háttér. Ennek kúp alakú, hosszában hasogatott sziklás hegyei kopárak, a zöld hegyeket apró fák és épületek koronázzák. Mögöttük az égbolt világos kék, a képkeret felé haladva fokozatosan sötétedik és vízszintes irányban aranyozott felhőfoszlányok úsznak rajta. A hegyes háttér és a sík előtér gyakran a horizonttal egybeeső érintkezési vonalát élénk színű virágokkal tarkított lombú fák és bokrok takarják. Az előtér sík mezője zöld fűvel borított és olykor sziklás partok közé szorítva, folyó is kanyarog rajta. Ezt a tájképi megoldást alkalmazta a festő az incipit iniciálé és a harmadik könyv lapalji medaillonja kifestésekor is. A képek szereplői nem a tájban, hanem a képmező alján, térdben levágva mozognak. Így állította be őket az illuminátor az egyszínű, tollrajzdíszes háttérű képeken is. A művész három arctípust variált. Legjellegzetesebbek a profilképei. A rövid homlok meredek vonalát az erőteljesen kiugró, horgas vagy az alján vastos orr

¹ HOFFMANN, E.: *Les restes de la bibliothèque de Pierre Váradi archevêque de Kalocsa*. La Bibliofilia, XXVIII. 1926. 3—4. (Különnyomat.)

² JAKÓ Zs.: *Váradi Péter könyvtárának töredéke Kolozsvárott*. Magyar Könyvszemle, LXXIV. 1956. 349.

³ HOFFMANN, E.: *Les restes . . . 2.*, Uő: *Régi magyar bibliofílek*, Bp. 1929. 133., SOLTÉSZ Z.-né: *A Széchenyi Könyvtár legszebb illuminált olaszországi őnyomatványai*. Az Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve, 1957. 138., BERKOVITS I.: *Magyar Kódexek*, Bp. 1965. 72.

Liber quartus de sponsalibus
et matrimonio.
X concilio triburiensi.

Et francia
quidā no
bilē mlierē
d̄ saxonā
lege saxo
nū duxit i
uorē. ue
rū q̄ non

bisdem utuntur legibus saxonēs ⁊

legis subiciati
da coniuge sep
redire cogatur
exof. episcopo

D Reterea h
contrabe
ni conditione fi
monendi sunt
duccendi: ut pi
uent. Si autem
tere noluerint:
contingat: ut ta
odio habet: ui
rum qui societ
fidei contrabu
sibi remittunt: l
tolerari. Uq̄

I Uenis c
septennē
repugnaret: ex
gilitate forsan t
plere non potu
que dubia sunt
mus: tenere de
ter honestatem
piunt ipsius su
dictā dubitatio
nus osobrina i

3. kép. IV. könyv. 227v.

viszi tovább. Az orrúgtól merészen előrelendülő vonal a vaskos felső ajakig húzódik, innen mélyen besüllyesztett helyzetből indul ki a kissé petyhüdt alsó ajak. Az arcot rövid, előreugró áll zárja le, illetve az áll vonala ívesen fut tovább, a fülek felé. Az arc sziluettje körvonal alakú. A szemöldök közepén ékszerűen felmagasodik, a szemhéjak duzzadtak, a szemgolyóknak csupán résszerű nyílást hagynak. A leírt profil típustól csupán a IV. könyv menyasszonyáé tér el. Az ő homloka magas és boltozatos, kis kerek álla és tokája, valamint szemöldöke szépen ívelt. A háromnegyed fordulatba beállított szereplők hosszúságú arca lefelé sem keskenyedik, az áll szögletes. A homlok és a szem, szemöldök elhelyezése, formája a profilportrékra jellemzőt követi. Az orr keskeny, nyújtott, hosszúságú lyukú és szinte ráhajlik a szájra. A vastag ajkak két, egymással párhuzamosan vezetett vonalból állnak. Furcsa formájuk nyilván a beszélgetes látszatát kívánja kelteni. A frontális beállításokhoz ovális arcú ifjakat festett az illuminátor. A homlok széles és rövid, a szemöldök íves, a felső szemhéj ráborul a szemgolyóra, csak az élénk pupilla villan ki alóla. Az orrnak csupán a széles alsó vonala jelzett. A felsőajkak vékonyak, hosszú vonaluk az orr alját követi. Az alsó ajkak rövidek és duzzadtak. Az áll telt és szépen ívelős

A nyakak akár rövidek, akár hosszabbak, nem képeznek szerves átmenetet a fej és a törzs között. A törzsek erőteljesek, de kevésbé kidolgozottak, a csípőben néha furcsán megtörnek. A bő leplek szinte teljesen elrejtik és leplezik a testformákat. A karok merevek. Beállításukhoz mindössze kétféle megoldást választott a mester. Frontális beállításnál a palást alá rejtette azokat, ilyenkor legfeljebb a kezeket jelezte. Máskor a kép síkjával párhuzamosan, könyökből előrelendítette az alkarokat. A kézfejek nagyok és szélesek, az ujjak hosszúak és csontosak. A kezek változatos gesztusai a beszéd élénk kísérői.

A Decretális jelentős díszítőeleme a lapszéli ornamentika. A lapok felső és alsó részére helyezett indadíszek centrális felépítésűek, intercolumnáris léc köti össze őket. Az alsók közepét címer, medaillonba foglalt tájkép és reneszánsz típusú, gránátalmákkal-levelekkel teli váza gazdagítja. A könyv kétféle lapszéldíszé közül az egyik gerincét a hullámvonalra épített inda alkotja. A díszítés e típusánál szembeűnő az inda rövid ízekből történő felépítése. Az egyes ízek kisebb kerek bimbófélékből, vagy tagolatlan, kehelyszerű levelekből nőnek ki. Az ívben visszahajló levélközökben képzeletszülte kelyhes és centrálisan elrendezett szírmű virágok találhatók. Az üres felületeket szakállas arany tallérok töltik ki. (1. kép) Az inda másik változatát az képezi, amelyen a törzs egyetlen lendületesen vezetett szárból áll, és hosszabb, a szélein erősen tagolt, középtájt kagylószerűen kidudorodó elég száraz, csenevész levelek díszítenek. Az akantuszéra emlékeztető levelek zúgaitól szakállas arany rügyek bújnak elő, a száratok pedig szakállas arany tallérok teszik változatossá. (2. kép) A lapszéldísz másik megoldását a Liber tertius (161 v. oldal) kínálja. A vékony, apró levelekkel, bimbókkal tagolt szárok a központi medaillonból kettessel ágaznak ki a lapszélek irányába, és egymással hol összefonódva, hol egymástól eltávolodva követik a vázuknak szánt, rácsmotívumokkal tagolt léceket.

A festett iniciálék két típusba sorolhatók. Az egyik lombarda típusú, íves, széles formáit a betűtörzsre ráhajló virágok és akantuszlevelek takarják el. (1. kép) A másik betű alapformája ugyancsak a lombarda, de a betűhöz az antikvára jellemző prizmaszerű alakítást kölcsönözték. A betűtörzset a kihalasasodó részen — a túl széles felület elkerülése végett — megtörték, és hasábokkal, valamint más, szokatlan elemekkel, pl. bütökkel díszítették. (3. kép) A betűk arany háttérből emelkednek ki, vagy aranyozottak. Közéik színre festettek és tollrajzos ornamentikával borítottak. A fedőfestékes és aranyozott iniciálék mellett a könyvben az egyszerű kék és vörös iniciálék vannak túlsúlyban. Ezek a lombarda késői, az íves részek tollvonásnyira elvékonyodó helyein körformákkal ellátott változatai.

A Decretalist Velencében nyomtatták, és első tulajdonosa a festett címer alapján Váradai Péter kalocsai érsek volt. A nyomtatványok kisebb hányadát a nyomtatás színhelyén festették ki, a nagyobb hányad festészeti díszítéséről a későbbi birtokos gondoskodott. Kérdés, hogy Váradai Péter könyvét Velencében vagy Magyarországon festették-e?

A velencei könyvfestészet felső szintjét, és a város könyvfestészetének sajátos arcot adó emlékeit Mantegna, Donatello és a Ferrara-padovai festészet hatása alatt készítették. E hatás legszembeűnőbb vonása az építészeti és szobrászati elemek bőséges alkalmazása. A 15. század végi Velence kiemelkedő illuminátora, Benedetto Padovano (Benedetto Bordone) a papír üres széleire epitáfiumkeretet festett, mely faragott dombormű utánzataival, illúzionisztikus tájképeivel fehér márvány látszatát kelti. Ebben a keretben, égett, szakadt szélű pergament idéző háttér előtt jelenik meg a nyomtatott szöveg. A festett figurák szoborszerű, dombormű hatású ábrázolására a Maestro dei Putti-hoz kötődő emlékek kínálnak számos példát. A fehér márvány illúzióját kelteni kívánó figurák leginkább a bordűrökben jelentkeznek. A képek többségét természetes színekkel festett, klasszikus szabályok szerint épített voluminózus testű és kifinomult vonásokkal jellemzett, keresetten szép arcú alakok népesítik be. A velencei festők mélybenyúló tájképeket festenek. A magas horizontú tájképi síkot fákkal, házakkal tarkított, kúp for-

mákból álló hegység zárja le. Az előtér füves síkján szeszélyes folyók kanyarognak. A tájképi háttéren kívül szívesen alkalmazták Velencében az antik és a reneszánsz építészeti valódi és képzeletbeli formáiból alakított teret. Az emberi figurák a tájban és a kulisszaszerű építészeti elemek között természetesen helyezkednek el és mozognak. A képek színharmóniáját az élénk, világos színek határozzák meg. A velencei nyomtatványok díszoldalainak bordúrje többnyire ornamentális. Arany lécre fűzve, vagy kanyargó indák között élénk színű, sokszirmú virágok húzódnak meg.⁴

Az elmondottak alapján egyezés tapasztalható a velencei festészet és Váradi Péter könyve között, illetve laza szálak fűzik az utóbbit az itáliai Quattrocentóhoz. A tájképi háttér felépítése és bizonyos részletei: a kúpalakú hegyek, a kanyargó folyók, a markáns, profilban ábrázolt emberfejek, a testeket fedő kevéssé tagolt, tömörszerűen aláhulló ruhadarabok ilyen előzményekből eredeztethetők. Ebbe a művészeti szférába vonhatók továbbá a lapszéli dísz bizonyos elemei is (a gránátalmás váza, a babérkoszorú stb.). Azonban szembeszökőek az eltérő, az itáliai reneszánsz művészetétől idegen vonások is. Az itáliai művészetben szokatlanul hatnának a budapesti könyv frontális és háromnegyed fordulatú beállítású arcai. A mély vajatú „V” formájú redők, melyek főleg az ülő alakok térdei között omlanak le, de — igen szerves formában — felbukkannak az álló alakok oldalain is, továbbá az ülő figurák felső karhoz szorosan tapadó és mélyen a könyök alá húzott redői az 1400-as évek közép-európai művészetének emlékei, könyvünkben késői leszármazottai. Az akantuszos indadísz Váradi Péter Decretálisában jelentkező típusa is az Alpoktól északra fekvő országok művészetében honos. Ebbe a tágabb művészeti egységbe helyezhetjük a kék és vörös, a keskeny részekben körformákkal díszített iniciálékat is.

A gótikus és a reneszánsz elemek olykor összefonódottan jelentkeznek Váradi Péter könyvében. Ez az eset áll fenn a lombarda típusú betű antikvára jellemző díszítésénél. Ez jelentkezik a reneszánsz háttér gótikus figurákkal történő beneprésítésénél is. Kérdés, hogy hol ötvözhettek az itáliai reneszánsz művészet eredményeit a közép-európai késő gótika hagyományaival? A legnagyobb valószínűséggel Magyarországon. Budán az 1470-es évektől mutatható ki olyan műhely, melyben olasz és magyar művészek együtt dolgoztak, és az uralkodó mellett a főpapság igényeit is kielégítették. A Decretális képeinek feltűnő fogyatékosai — elég a figurák térbeli elhelyezésének megoldatlanságára hivatkozni — és a közepes kvalitás alapján nem lehet a műhely valamely kiemelkedő mesterének munkája, hanem egy kevéssé tehetséges, gótikus hagyományokon iskolázott kézzel, mely a budai műhelyben ismerkedett a reneszánsz könyvfestészet elemeivel. A közepes kvalitás a lokalizálás kérdése mellett magával vonja a datálás problémáját is. A mély tónusú színek; a sötét vörös, az olivzöld, a csillogó sötét kék, a szürke és a lila kedvelése, a ruhák és a növények bőséges arany árnyalása, a szürkésrózsaszín arcok fekete vonalakkal történő sátozása a 15. század végi budai kódexek közös jellemzője. Kálmáncehi Domonkos 1480 körüli breviáriumában (Bp. OSZK. Cod. lat. 446) tűnnek fel azok a kisebb, rövidebb egységekből felépülő és ritkás apró virágokkal, kehelyszerű levelekkel díszített indák,⁵ melyek Váradi Péter kötetében is fellelhetők. A breviárium egyik mestere nyújtja a virágokkal, levelekkel borított iniciálék Decretálisban előfordulókhöz legközelebbi változatát. A betű fejlettebb, részletgazdagabb kivitelezését Váradi Péter közel két évtizeddel későbbi missáléja nyújtja. A képek előtér és háttér közötti vonalára helyezett apró fák ugyancsak Kálmáncehi Domonkos breviáriumának lapjain találhatók meg. Az elmondottakon túl, a két könyv tájképeinek rokonságáról is beszélhetünk. A két

⁴ A téma legújabb és legalaposabb feldolgozása: CANOVA MARIANI, G.: *La miniatura veneta del Rinascimento 1450—1500*. Venezia, 1969.

⁵ L. 7r. old. és BERKOVITS I.: i. m. 66.

könyv összevetése azonban korántsem nyújt kellő alapot ahhoz, hogy mesterazonosságot állapítsunk meg. Az egyezések csak a műhelyazonosság feltételezéséhez elegendők. Váradi Péter több könyvét kifestve vásárolta. Úgy tűnik, ezek esetében véletlenszerű a díszítési művészeti körhöz tartozása. A díszítetlenül vásárolt könyvek festményeinek — Missale és Decretalis — budai körhöz tartozása viszont nem lehet véletlenszerű. A magyarországi humanista papok többségéhez hasonlóan Váradi Péter is Budán festette könyveit. A Decretalis képeinek megközelítően pontos datálása jelenleg megoldhatatlan. Keletkezési idejüket körülbelül a Kálmáncsehi breviárium és Váradi missaléja, tehát az 1480—1500-as évek közé tehetjük.

WEHLI TÜNDE

Névtelen szerző gúnyos receptje a „rest avagy csásógó” asszonyok ellen. Toldy Ferenc *Egy népirodalmi emlék 1550—75-ből* címmel 1869-ben bemutatott egy egyleveles, plakát alakú, táblázatos beosztással készült nyomtatványt,¹ mint saját tulajdonában levő unikumot. A plakát alakú nyomtatvány címe: *Igen hasznos es draga nemes receptvm avagy orvosság, mikoron az aszonyi allaton, auagy az szolgáló leanyon, tunya, rest avagy czáczogo szin vagyon . . .* Toldy szerint nyilván falragasznak, vagy üveg alá tétel végett készült így, hogy „mulató-helyek, kocsmák, tán gyengéd házi gazdák szobájok falán is emlékeztesse az asszonyokat szorgalomra, a férfiakat pedig nyers tanácsaival megnevettesse.” A nyomtatás helye és éve nincs kitéve, de alig kételkedhetünk, folytatja Toldy, „a nyomdai készület összehasonlítása után, hogy az Kolozsvárott, a Heltai műhelyében, tehát a XVI. században készült; sőt, hogy ekkor ezt a helyesírás is bizonyítja. Különben folytatja, „az egy szinte XVI. századbéli erdélyi nyomtatvány borítótáblájából Sztarai egy színdarab-töredékével együtt van kiáztatva.”² Toldy egyébként fenti dolgozatában a plakátot teljes terjedelmében, betűhív szövegközlés formájában adta közre.

Szabó Károly is mint kolozsvári nyomtatványt mutatta be ezt a Toldy tulajdonában levő unikumot, „Kolozsvár, 16. század” megjelöléssel.³ Toldy sem indokolta egyébként közelebről, hogy miért tette nyomtatási idejét 1550—75-re — bár az évszámokkal nyilván Heltai Gáspár működésének éveire utalt.

Hellebrant Árpád 1882-ben újból, mint unikumot mutatta be az *Igen hasznos . . . receptumot*, de úgy tűnik, hogy ő más példányt, nem Toldyét látta. „Én régibbet annál [ti. plakátot], melyet a budapesti egyetemi könyvtár a tavaszi országos kiállításon, mint unicumot bemutatott, s melynek *Igen hasznos . . . a* címe, nem ismerem. A nyomtatvány fvrét alakú, orvosi recipéket tartalmaz, s Szabó Károly meghatározása szerint valószínűleg a 16. században Kolozsvárt jelent meg. A budapesti egyetemi könyvtár egy régi könyvfedélből áztatta ki.”⁴ Érdekes módon azonban az általa hivatkozott könyvkiállítási katalógusban nincs szó ilyenről, és az Egyetemi Könyvtár tulajdonában sincs ez a mű.

Gulyás Pál is úgy említette az *Igen hasznos . . . receptumot*, mint amely „kétségtől Heltai idejében, de közelebről meg nem határozható esztendőben került ki a kolozsvári sajtóból.”⁵

A Régi Magyarországi Nyomtatványok szintén mint kolozsvári, Heltai nyomdában készült nyomtatványt vette fel, az 1550—1575 időhatár között. Ezt a meghatározást Molnár József szerint alátámasztja a mű helyesírása: egyezik Heltai gyakorlatával, sőt,

¹ TOLDY Ferenc: *Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez*. Pest 1869. 22—26.

² RMNY 88.

³ RMK I 349.

⁴ HELLEBRANT Árpád: *Ismeretlen brassai egylevelű nyomtatvány a XVII. századból* = MKsz 1882. 96.

⁵ GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV—XVI. században*. Bp. 1931. 93.

ezen belül bizonyos sajátosságok alapján az 1559 utáni évekre datálható.⁶ Megjegyzendő, hogy időközben a Toldy tulajdonában levő egykori ívréti példány elkallódott, lappangott, és az RMNy leírás készítésének idején mindössze egy töredék állt rendelkezésre: a plakát jobb felső negyede.

Legújában azonban az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonába került a Toldy által leírt és közzétett teljes példány. Érdemesnek látszott tehát újra kézbe venni, hogy a hely és nyomtatási idő valószínűnek tartott adatait újból megerősítsük, sőt, esetleg bizonyos nyomtatásbeli jellegzetességek alapján lehetővé váljék a nyomtatás időpontjának pontosabb meghatározása is.

A teljes plakát az alábbi betűtípusokat tartalmazza (iniciálé, könyvdísz nincs a plakáton):

- 8,5 mm magasságú kiemelő, antikva típus, csak verzális
- 6,5 mm magasságú kiemelő, antikva típus, kurrens is
- 113 mm húsz-sor távolságú antikva szövegtípus
- 91 mm húsz-sor távolságú antikva szövegtípus
- 91 mm húsz-sor távolságú kurzív szövegtípus

Ahhoz, hogy megnyugtatóan bizonyítani lehessen, hogy a fenti nyomtatvány valóban a kolozsvári Heltai-műhelyben készült, az itt szereplő valamennyi típusnak azonosnak kellene lennie a Heltai-készletben találhatókkal. Ezt az összehasonlítást elvégezve azonban más eredményre kellett jutni.

A Heltai-műhelynek valóban volt ebben az időben 92 mm húsz-sor távolságú (tehát a miénkkel szinte azonos méretű) antikvája, a két típus azonban nem azonos. Heltai rendszeresen használt β betűt az sz jelölésére, ami az általunk vizsgált nyomtatványon egyetlen egyszer sem fordul elő. Mások ezenkívül az ékezetes betűk is. Heltai nagyobb fokozatú antikva szövegtípusára ugyanez vonatkozik, de ott még a húsz-sor távolságban is jelentős eltérés van a plakát és Heltai típusai között: az előbbi 113 mm, az utóbbi 116 mm. A Heltai-műhelynek sem ebben, sem más korszakában nem volt 91 mm-es húsz-sor távolságú kurzív típusa, csak egy, az általunk vizsgálttól eltérő metszésű, hosszúkás, 84 mm húsz-sor távolságú betűje. A két kiemelő típus szintén nem található meg Heltainál. Tehát valójában egyetlen típus sem közös. Bár a szakirodalom eddig egyöntetűen kolozsvári nyomtatványnak tartotta, nem lehetett a Heltai-műhely terméke.

Ezek után felmerült a kérdés, hogy vajon a Toldy által e plakáttal együtt kiáztatott másik mű, a Sztárai-féle töredék valóban kolozsvári-e? Hogy ennek „Krakkóba, Kerekotzi Ferencnél” impresszuma koholt, azt már Toldy is megállapította. A nyomtatványt megvizsgálva itt a kolozsvári eredet a betűtípusok alapján kétségtelenül bizonyítható volt. (Gulyás Pál nem figyelt fel a koholt impresszumra, ténylegesen krakkóinak tartotta.)⁷ Valószínűleg ez a kétségtelenül kolozsvári nyomtatvány befolyásolta egyébként annak idején Toldyt, majd az ő nyomán más kutatókat is abban, hogy az *Igen hasznos . . . receptumot* is kolozsvári nyomdatermeknek tartásuk — az antikva betűk formájában kétségtelenül meglevő hasonlóságok mellett.

Ha tehát nyomtatványunk nem kolozsvári, akkor felmerül a kérdés, hogy vajon melyik magyarországi műhely terméke? Ehhez át kellett vizsgálni az összes 16. századi magyar műhely betűkészletét — a 16. századi eredet ugyanis bizonyosnak látszott. Az összehasonlítás az alábbi eredménnyel járt: nyomtatványunk betűi tökéletes azonosságot mutatnak Bornemisza Péter Detrekón használt betűivel. A plakáton található összes típus megtalálható a detrekői nyomtatványokon; és nincs rajta egyetlen olyan betű sem, amely

⁶ RMNy 185.

⁷ GULYÁS: I. m. 36.

más nyomda felszerelésével mutatna azonosságot — tehát ami kétségesse tenné a detrekői eredetet. Ezek a plakáton található típusok Bornemisza illetve Mantskovit Bálint keze alatt 1579—1584 között voltak használatban, nyomtatványunk is ezekben az években készülhetett. Előbb nem, mert ezeket a típusokat Bornemisza 1579 előtt, tehát semptői állomáshelyén — egy kivételével — még nem használta. De tudjuk is saját közlése alapján, hogy 1579-ben érkeztek meg ezek az új típusai.⁸ De később sem, mert már 1584-ben és azután folyamatosan más típusok váltották fel a „detrekői” szövegtípusokat. Az 1579—1584 időkoron belül is nyomtatványunk inkább az 1580—1581 évekre tehető, mégpedig azért, mert 1579-ben még az egyik, 1580-ban már megjelenő típus nem volt használatban (91 mm-es kurzív), másrészt mert már 1582-től kezdve meglehetősen leromlott a plakáton még jobb állapotú 91 mm-es antikva típus. Erre az a magyarázat, hogy az 1582. évben két nagyszabású, főként ezzel a szövegtípussal nyomtatott mű is volt munkában: Bornemisza énekeskönyve és a *Foliopostilla*.⁹ Ezért az *Igen hasznos . . . receptumot* nyomdai sajátosságok alapján „Detrekő 1580—1581”-re datálhatjuk.

Milyen eredetűek ezek a Detrekőn feltűnő új betűk? Míg Bornemisza induló betűkészletének forrását illetően (eltékvintve a kétségtelenül Huszár Gáltól való anyagtól) a szakirodalomban eltérőek a vélemények, egyesek a bécsi, mások a krakkói származást tartják valószínűnek, addig ezt az újabb betűkészletet illetően a szakirodalom megegyezik abban, hogy az bécsi eredetű. Gulyás Pál és Schulek Tibor¹⁰ szerint lehetséges, hogy Bornemisza 1578. őszi, illetve 1579. évi utazását is összefüggésbe lehet hozni az új betűtípusok megrendelésével és szállításával. Az eddig használatban levő betűkészlet ugyanis az ötkötetes *Postilla* kinyomtatása során szinte használhatatlanná és olvashatatlanná kopott. Erről maga Bornemisza így ír a *Postilla* 5. kötetének már új típusokkal szedett előszavában: „De nagy fogyatkozásunk is lőtt kiváltképpen az utolsó részbe, mert az nyomtató betűk szinte el kezdtek volt kopni, és későn hozának új betűket, kikkel rövidebb prédikációkat is akarnánk nyomtatni az Ur Isten kegyelmes segítségéből.”¹¹

Ezekkel a — Gulyás Pál szavaival — „tetszetős metszésű, széles duktusu új betűkkel” szedték Detrekőn a különválasztott *Ördögi Kísértetek* csak töredékében fennmaradt előszavát,¹² a *Postillák* ötödik kötetének már említett előszavát,¹³ egy 1580-ra szóló kalendáriumot,¹⁴ Kyrmezer *Actáját*,¹⁵ egy csillagászati naptárt 1582-re,¹⁶ az *Evangeliumok és Epistolák* év nélküli, de kétségkívül 1581—1582-ből való kiadását,¹⁷ Bornemisza *Énekeskönyvét*¹⁸ és a *Foliopostillát*¹⁹ — eddigi ismereteink és a fennmaradt nyomtatványok tanúsága szerint mindössze ennyit és ehhez járul még az *Igen hasznos . . . receptum*.

Bár jelenleg tudomásunk szerint nincs olyan nyomtatvány, amely Bornemisza Péter és Mantskovit Bálint nevét impresszumában együtt említene, de a rendelkezésünkre álló közvetett bizonyítékok meggyőzőek. Együttműködésüket bizonyítja egyrészt a közösen használt nyomdai felszerelés, másrészt Mantskovit egy megjegyzése a kiadásában megjegye-

⁸ RMNy 432 3) (iia). Az előző Detrekőn, 1579. február 22-én kelt

⁹ RMNy 513 és RMNy 541.

¹⁰ GULYÁS: I. m. 166 és tőle: *Mantskovit Bálint, a Vízolyi Biblia könyvnyomtatója* = ProtSz 1929. 456; SCHULEK Tibor: *Bornemisza Péter 1535—1584*. Sopron—Bp.—Győr 1939. 123—124.

¹¹ RMNy 432 az idézett előszóban.

¹² RMNy 433.

¹³ RMNy 432.

¹⁴ RMNy 434.

¹⁵ RMNy 456.

¹⁶ RMNy 487.

¹⁷ RMNy 486.

¹⁸ RMNy 513.

¹⁹ RMNy 541.

lent Evangéliumok és Epistolák ajánlásában. Az ajánlásból megtudjuk, hogy Krusithné Pálffy Katalin Mantskovitot, noha személy szerint nem ismerte, mégis támogatta, mert így ír: „amidőn az én uramat Bornemisza Pétert Semptén is, Detrekőben is tengetné . . . az könyvek nyomtatásában, akkor én is részeltettem Nagyságod jó tételiben.”²⁰ Ezeket a sorokat már Gulyás is úgy értelmezte, hogy Mantskovit már Semptén is Bornemisza nyomdájában működött. Szerinte 1573 elején (tehát Bornemisza önálló vállalkozásának kezdetén) került Lengyelországból hazánkba. Valójában erre semmi bizonyíték nincs, Bornemisza maga sem említi sehol segédei nevét, bár azt megírta, hogy Semptén házanépéhez több könyvnyomtató és könyvkötőlegény is tartozott.²¹ Fitz József valószínűnek tartotta, hogy Mantskovit az 1576. évi pestis elől menekült át Lengyelországból Magyarországra és 1577-ben lépett Bornemisza szolgálatába.²² Annyi bizonyosnak vehető, hogy Mantskovit már Bornemisza Semptéről való kényszerű menekülése előtt, tehát a nyomda Detrekőre, Balassi István pártfogása alá történt áthelyezése előtt Bornemisza szolgálatában állt.

Mantskovit — vagy latinosan Farinola — valószínűleg nemcsak egyszerűen Bornemisza faktora volt, hanem, amint Gulyás Pál és Nemeskürty István is célzott rá, valamilyen társas viszonyt kell kettejük között feltételeznünk.²³ Mialatt Bornemisza sorban adta ki a postillákat — az öt kötet terjedelme 3800 levél²⁴ — meglehetősen szabad kezet adott Mantskovitnak, hogy — talán fizetségképpen — saját nyomtatványokkal álljon elő. Bornemisza a 16. századi könyvnyomtatóknak ahhoz a csoportjához tartozott, akik munkásságukat a reformáció propagálásának áldozták. A hatalmas postilla-kötetek tetemes előállítási költségét csakis az eszméikkel rokonszenvező, azok elterjedését szívükön viselő pártfogók anyagi támogatása révén teremthették elő. Bornemisza a maga öt kötetes postillája előállítási költségét 1000 Forintra becsülte. Nem csoda, ha emellett néhány olyan könyvet is ki kellett bocsátania, amely egyúttal jó üzletnek is bizonyult (énekeskönyv, káté). Valószínűleg Mantskovit volt a kezdeményezője annak a néhány kiadványnak, amely nem tartozik a Bornemisza-műhely tulajdonképpeni „profil”-jába, viszont minden bizonnyal jövedelmező volt. Ilyenek mindenekelőtt a kalendáriumok, ebből az egyik, az 1580. évről szóló,²⁵ a másik pedig az 1582. évről szóló csillagászati naptár,²⁶ amely fennmaradt, de feltételezhetően 1581. évről is megjelent egy.²⁷ Nyilván Bornemisza tudtával és beleegyezésével, de Mantskovit saját vállalkozásának tekinthető 1580-ból Kyrmezer *Acta* című munkája,²⁸ amelyet valószínűleg megrendelésre készített. Az *Evangéliumok és Epistolákról*²⁹ biztosan tudjuk, hogy Erhard Hiller bécsi könyvárus rendelte meg Mantskovitnál a korábban Kolozsváron nagy sikerrel kiadott munka új kiadását. (A felsorolt öt mű közül háromnak kolofonjában szerepel Mantskovit neve, egynek előszava származik tőle. Jelenleg erről a négy kiadványról van biztos tudomásunk, mint amelyeket Mantskovit még Bornemisza életében, de saját neve alatt jelentetett meg.) Nemeskürty István is felhívta a figyelmet arra, hogy Mantskovit, amint kiadta Kyrmezer könyvét, ugyanígy

²⁰ GULYÁS Pál: *Mantskovit Bálint* . . . 455.

²¹ RMNy 433, 822b

²² FITZ József: *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története*. 2. Bp. 1967. 242.

²³ GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon* . . . 230. és NEMESKÜRTY István: *Bornemisza Péter az ember és az író*. Bp. 1959. 146—147.

²⁴ SCHULEK: I. m. 120.

²⁵ RMNy 434.

²⁶ RMNy 487.

²⁷ RMNy 455A

²⁸ RMNy 456.

²⁹ RMNy 486.

kiadhatott más műveket is, amelyekről nincs tudomásunk, tehát szerinte gondolnunk kell a detrekői nyomda szélesebb körű működésének lehetőségére.³⁰

Valószínű, hogy Mantskovit saját vállalkozásának tekinthető a mi plakátunk is. Lehet, hogy jó üzletnek ígérkezett, de az is elképzelhető, hogy a nyomdász célja mindössze az újonnan beszerzett betűtípusok megfelelő, mutatós alakban való felvonultatása, bemutatása volt. Ezt egy ilyen hozzáértő nyomdásznál, mint Mantskovit, feltételezhetjük, és ebben az esetben nyomtatványunk tartalma másodlagos fontosságú volt számára. Ennek az asszonycsúfoló műfajnak — Toldy szavaival „feddő versezet”-nek³¹ hazánkban emellett csak két másik, önállóan megjelent nyomtatott példáját ismerjük a 16. századból, egyiket Ormpruzst Kristóftól, a másikat Csáktornyai Mátyástól.³² Külföldön közkedvelt műfaj volt ebben a korban. Azt a művet, amelyből valószínűleg a magyar fordítás készült, Turóczy-Trostler József Johannes Sommer kompilációjában találta meg, *Malus, Mulier* címen.³³ De már Sommer tréfás receptuma sem eredeti, Turóczy-Trostler abban egyaránt felfedezte Hans Sachs 1551-ből való verses receptjének és az ugyancsak Sachsból merítő osztrák Hans Weyttenfeldernek 1570 körül keletkezett gúnyversének hatását. Sommernek mindkét elődje munkáját ismernie kellett, mert hol az egyikhez, hol a másikhoz áll közelebb. Az ő változata azonban már prózában íródott, és ugyancsak Sommernél jelent meg először a pontos receptbeosztás is, ami a satirikus hatás elmélyítésére szolgál, és amelyet a magyar változat is hűen követ. Sommernél azonban két szereplő dialógusába van ágyazva a recept: a tapasztalt Andreas és a tapasztalatlanabb Simon beszélget. A magyar mű fordítója csak azt a részt használta fel, amelynek megfelelő német eredetije Andreas szájába van adva. A bevezetés, a befejezés néhány sorának, s egy közbenső receptum kivételével betű szerinti hű, olykor szolgál fordítása Sommernek, Turóczy-Trostler megállapítása szerint.³⁴

Sommer *Malus Mulierje*, amely tehát minden bizonnyal e névtelen, magyar nyelvű mű eredetijéül szolgált, 1609-ben negyedik kiadásban jelent meg. Korábbi kiadásainak idejét nem tudni, mindenesetre ha e szerzőséget elfogadjuk, akkor ez a körülmény is megdönti az *Igen hasznos . . . receptum* korábban elfogadott datálását. Sommer ugyanis idézett két olyan művet, amelyek egyike 1578-ban, a másik 1575-ben jelent meg, tehát a Sommerből készült magyar fordítás sem lehet 1578-nál korábbi, vagyis ahogy eddig tartották, 1550—1575 körüli. Alátámasztja viszont azt a datálást, amelyre a plakát nyomdai felszerelése alapján jutottunk. Ha a plakátot, amint azt nyomdai készlete mutatja, 1580—1581 között nyomtatták, akkor Sommer munkája meglehetősen frissen megjelenése után eljutott ide és hamar fordítóra talált.

Végül néhány szó a nyomtatvány helyesírásáról. Találó módon bizonyosodott be, amit Trócsányi Zoltán írt Bornemiszával kapcsolatban.³⁵ Szerinte ugyanis, „ha ma előkerülne egy ismeretlen, címlaptalan munka [ti. Bornemiszáé], nyelve és helyesírása alapján éppúgy lehetne azt Heltai munkájának tekinteni, mint az övének”. Nyomtatványunkat valóban eddig helyesírása és hangtani sajátosságai alapján is Heltai kiadványának tekintették. Heltai helyesírása, vagyis a kolozsvári nyomda által követett helyesírás hatással volt Bornemiszára, sőt, ő sokszor még következetesebb. Ami Molnár József szerint³⁶ Hel-

³⁰ TRÓCSÁNYI Zoltán: *Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása*. Bp. 1935. 12.

³¹ NEMESKÜRTY: I. m. 146—147.

³² TOLDY Ferenc: *A magyar költészet Zrínyiig*. Pest 1854. 192—193.

³³ RMNy 80 és RMNy 858.

³⁴ TURÓCZI-TROSTLER József: *Az „Igen hasznos és drága nemes receptum” német eredetije* = ItK 1913. 385—390.

³⁵ Uő: *Tréfás német receptumok és az „Igen hasznos és drága nemes receptum.* = EPHK 1916. 347—349.

³⁶ MOLNÁR József: *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527—1576 között*. Bp. 1963. 169, 337 stb.

tainak csak 1559-től kezdődő korszakára volt jellemző: a *cs* hang *cz*-vel való jelölése, az Bornemisznál kezdettől fogva következetesen jellemző — plakátunkon is. Bár az *Igen hasznos . . . receptum* valószínűbb, hogy Mantskovit keze alól került ki, helyesírása a Bornemisza-nyomtatványok helyesírásával megegyezik. Hazánkban a 16. században a nyomtatványok helyesírása inkább a nyomdára jellemző, mint a szerzőre, és az is természetes, hogy Mantskovit (aki, bár lengyel származású volt, minden jel szerint jól beszélt magyarul), Bornemisza helyesírását követte. Ezt az általa írt előszók, ajánlások bizonyítják.³⁷

Az *Igen hasznos . . . receptum* bibliográfiai leírása ezek szerint az alábbi:

Igen hasznos es draga nemes receptum avagy orvosság . . .
[Detrekó 1580—1581 Mantskovit, typ. Bornemisza]
1 fol. 237 × 328 mm

V. ECSÉDY JUDIT

Ismeretlen XVIII. századi hadelméleti Hungarica. Zachar József műhelytanulmányát *Ismeretlen korai hadelméleti hungarica* címmel tette közzé a *Hadtörténelmi Közlemények* 1984. évi 2. számában.¹ A könyv, amelyet leír és amelynek hadelméleti, hadtörténeti vonatkozásait elemzi, Jeney Lajos Mihály kisháborúkról szóló XVIII. századi műve.

A szerző — akinek életrajzi adatait Zachar József nyomán közlöm — 1723 körül született, születési helyéről adataink nincsenek. Fegyveres szolgálatát az 1737/39-es török háborúban, valamely Habsburg huszárezredben kezdte meg. Erről a közhuszárként eltöltött időről közelebbit nem tudunk. 1743-tól a Baranyai — korábban Deák, későbbi hadrendi besorolása szerint 8. — huszárezredben szolgált, valószínű altisztként, de az 1746-os itáliai hadműveletekben már nem vett részt. Egyes adatok arra utalnak, hogy ez idő tájt állhatott át francia szolgálatba. Bercsényi László altábornagy, a francia huszárság főfelügyelője 1747-ben tesz említést nemes Jeney Lajosról, kerve a hadügyminisztert, járuljon hozzá Jeney tiszti kinevezéséhez. 1747-től hadnagy, a Bercsényi huszárezred nyilvántartásában 1753-ig szerepel. Néhány évig — valószínűleg 1754-től — hadmérnök volt az alsó-rajnai francia hadsereg főparancsnokságánál. 1757-ben Maillebois francia marsall kíséretében Németalföldre utazott, itt azonban csak rövid ideig maradt, 1758 szeptemberétől már Nagy Frigyes hadseregében mérnök-kapitány. 1760-tól egy önálló szabadkötélék parancsnoka, ez a tevékenysége 1763-ig követhető nyomon, míg a rákövetkező éveket részben homály fedi. Habsburg szolgálatba 1769-ben lépett ismét, őrnagyként.

Magyarország első katonai felvételének gyönyörű, képzett mérnök-tisztek által kézzel rajzolt és kifestett, 1 : 28 800-as méretarányú 1451 térképlapja a XVIII. század második felében készült. E munkába kapcsolódott be Jeney, kezdetben Fabris ezredes mellé beosztva, majd önállóan irányítva a moldvai és havasalföldi határvidék felmérését. Az uralkodó 1774-ben alezredessé léptette elő, a következő évtől a déli katonai határvidék és a horvát-szlavon területek felmérését irányította. 1783-ban már ezredes, folytatja a felmérések irányítását. 1784-től Stájerország, Karintia és Isztria, 1787-től Tiroi a működési területe, ez utóbbi feltérképezése azonban végül is elmaradt.

³⁷ Pl. RMNy 486, RMNy 487 esetében.

¹ *Hadtörténelmi Közlemények* 31. évf. 1984. 2. sz.

Valószínű a térképezés utómunkálatai szólították Bécsbe, néhány évet itt töltött 1789-től már mint vezérőrnagy. Még ez évben elnyerte az ó-gradiskai erődítmény parancsnoki beosztását, így tünteti fel nevét az 1790-től évenként megjelenő *Militär-almanach*,² 1797-ben Pécssett bekövetkezett haláláig.³

Személyére vonatkozóan esetleg még eredményt hozhat a pécsi halotti anyakönyv átnézése, amely — ha fennmaradt egyáltalán — talán megemlítette születésének pontos idejét, helyét vagy életkorát, eltemettetőjét vagy egyéb rokonait. Ezt az adatforrást tudomásom szerint eddig még senki sem kereste meg. Akik korábban is foglalkoztak Jeney személyével, csak mint térképésszel tették és még keresztnévét sem tüntették fel. Azt, hogy a katonáiról és térképész Jeney egy és ugyanazon személy, azaz Jeney Lajos Mihály, Zachar József tanulmánya vetette fel először és bizonyította is egyben.⁴

Jeney, feltételezéseink szerint, abból az erdélyi Jeney családból származik, amelynek János nevű tagja mint gyéresi telepítvényes 1610. május 1-én kapott kollektív nemeslevelet és címert Báthory Gábertól.⁵ Az adományozott és Kempelen által leírt címerre még visszatérünk.

Jeney életútja során sok csatában vett részt, ismerte a hadművészet fortélyait és tapasztalatait, s ezeket összegyűjtve könyv formában ki is adta. E könyve nem csak korának lett — francia, angol, német nyelven — alapvető elméleti munkája, de a kisháborúkkal foglalkozó szakirodalom ma is az első három ilyen tárgyú alapmunkaként tartja nyilván.⁶

Magyarországon azonban mindeddig nem hogy lappangóknak, hanem teljesen ismeretlennek kell tartanunk. Eddigi kutatásaink során csak a mű első, francia nyelvű kiadását leltük meg az Országos Széchényi Könyvtárban, bibliográfiák nem ismerik, és nem említik Jeneyt a korabeli vagy későbbi magyar szerzők sem.⁷

² *Oesterreichischer Militär-Almanach für das Jahr 1790*. Wien, bey Graeffen dem Jüngern, (1791) Boritékcím: Miliz-Almanach Nr. 1. K. K.-Generalität—Generalmajore — Jeney. 162—163. p. *Oesterreichischer Militär-Almanach für das Jahr 1796*. Wien, auf Kosten der Herausgeber von Ovids Verwandlungen, (1797) Generalität—Generalmajor 1789. — Jeney, von. Commandant in Gradisca. 150—151.

³ *Militär-almanach Nr. VIII. . . für das Jahr 1797*. Wien, bey Gräffer dem Jüngern, Sterbfälle — Jeney, von — G. M. und Festungs-Commandant von Alt-Gradisca, + 1797 im Fünfkirchen. 276.

⁴ L. az 1. sz. jegyzetet.

⁵ *A királyi könyvek jegyzéke e bennük foglalt nemesség . . . előnév . . . adományozásoknak*. Bp. 1895. II. Erdélyországi királyi könyvek (folyt. lapszámozás) 346—360. Jenei János 1610. 255. „Dobai Tamás . . . kapitányok . . . , Jenei János . . . katonák, gyéresi (Torda m.) telepítvényesek, n. l. c. i. Báthorytól Gyulafejévar 1610. máj. 1.) L. még KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok*. Bp. 5. köt. 1913. Jeney (gyéresi) — I. BAK alatt 265. L. még BAK: uo. 1. köt. 229. címer leírás.

⁶ L. az 1. sz. jegyzetet.

⁷ PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiája 1712—1860*. Bp. 2. köt. 1890. — 4. köt. 1892.; SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 5. köt. 1897.; SÁNDOR István: *Magyar könyvesház . . . Győr*, 1803.; BOD Péter: *Magyar Athenas . . . Nagyszeben*, 1766.; APPONYI Sándor: *Hungarica*. Bp. 1900—1902. 1—2. köt.; APPONYI Sándor: *Hungarica*. München—Bp. 1902—1927. 1—4. köt.; *Bibliothecae Samuelis S. R. I. com. Teleki de Szék . . . Pars*. 1—4. Viennae, 1796—1819. — Itt mondok köszönetet az Országos Széchényi Könyvtárban, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában és Kézirattárában mindazoknak, akik segítettek Jeney művét keresni, a készülő, még kéziratban levő bibliográfiákban megnézték számomra; köszönöm a Könyvtárközi kölcsönzési csoport közreműködését, valamint a Hadtörténeti Levéltár Bécsi Kirendeltsége vezetőjének és a bécsi Kriegerarchiv Könyvtárának segítségét. Köszönet illeti dr. Zachar Józsefet, aki Jeney művét és a Jeneyre vonatkozó hivatkozásokat külföldi levéltárakban felfedezte, a kereső- és kutatómunkának kezdeményezője és könyvészeti vonatkozásokban mindvégig ösztönzője volt.

Nem tartja magyarnak Jeneyt a mai szakirodalom sem, származására, nemzetiségére vonatkozóan csak találgatások vannak, s a határmezsgyéken él műve. „Talán holland”, mondják rá a franciák, „talán francia” vélik a hollandok.⁸ Mi már egyértelműen magyarnak vallhatjuk őt.

Vegyük sorra munkájának a különböző kiadásait.

Hága, 1759. Constapel kiadása, francia nyelven:

Le partisan ou l'art de faire la petite-guerre avec succès selon le genie de nos jours détaillé. — Sur des plans propres à faciliter l'intelligence des dispositions et de tous les mouvemens necessaires aux troupes legères, pour réussir dans leurs marches, leur embuscades, leurs attaques et leurs retraites. Avec une methode aisée pour guérir promptement les fecheux accidens qui surviennen ordinairement aux hommes et aux chevaux durant la campagne, par M. de Jeney. Capitaine, ci-devant ingenieur-geographe dans l'état major de l'Armée Francaise sur le Bas-Rhin. (16), 176 (16) p. + 3 t. 16 cm. (a katalóguscédulán).

Helyesen 7 térképmelléklet tartozik a műhöz, a magyarországi példányból a 2. és 4. melléklet hiányzik, több pedig rossz oldal mellé — nem a hivatkozáshoz — van kötve. A teljes cím dr. Zachar József fordításában: A portyázó, azaz a kisháború sikerrel való megvívásának művészete korunk eszméje szerint. Részletezve saját vázlatokon a könnyű-csapatok szükséges elhelyezése és mozgatása megértésének megkönnyítésére, hogy sikert arassanak menetükkel, lesvetésükkel, rajtaütésükkel és visszavonulásukkal. A hadjárat során embernél és lovagnál közönségesen bekövetkező gátló balesetek gyors gyógyítását célzó módszerrel nemes Jeney kapitány úrtól, aki azelőtt az alsó-rajnai francia hadsereg főparancsnokságánál mérnök-geográfus volt.

A könyv a korábban már említett Maillebois francia marsall támogatásával jelent meg, valószínűleg kétféle kiadásban, de egyazon szedésről. Ennek egyik — a keskeny margójú — változata található az Országos Széchényi Könyvtárban 101 113 jelzet alatt. Oldeburgban, a Városi Könyvtár tulajdonában leltük fel a széles margójú változatot. Mindkét példány körülvágott, de a variációk bizonyítéka az ívszámozás. Mindkét példányhoz katalógust csatolt a kiadó, amelyben a tárgyévben megjelent munkáit ajánlja: az OSZK példányán folyamatos az ívszámozás — főszöveg A—L, Catalogue M —, az oldenburgi példányon újra A-val kezdődik. Lapszéli bejegyzés azonban a széles margójú oldenburgi példányon és sajnos a magyarországi példányon sincs, mint ahogy nem találtunk a korábbi tulajdonosokra utaló megjegyzést sem. Annyi bizonyos, hogy nem Széchényi Ferenc könyvtárával került az állományba. Könyvtárának katalógusában a munka még nem található meg.⁹ Első állományba vételére talán a múlt század 70-es éveiben kerülhetett sor. Elképzelhető azonban az is, hogy 1919-ben, de legkésőbb 1920-ban lett a könyvtár tulajdona. Ma már ezt nehéz nyomon követni. Támpontul szolgálhatna az OSZK 100 001-től 105 000-ig terjedő Helyrajzi katalógusa, ebből azonban csak annyit lehet megállapítani, hogy korábbi besorolását (IX. Mil. 369 t.) megváltoztatva, 101 113 raktári jelzettel látták el több más katonai tárgyú, XVII—XIX., elvéve XX. századi könyvvel együtt. A beírásakor azonban — híven tükrözve a századelő rossz szokását — sem a beszerzés dátumát, módját, sem korábbi tulajdonosát, de még a naplóbejegyzés dátumát sem tüntet-

⁸ L. ZACHAR József tanulmányának jegyzeteiben erre vonatkozó levelezésének adatait. 27—28. sz. jegyzet. HK, 1984/2., valamint 44—45. sz. jegyzet. HK, 1984/2. Továbbá: *Katalog der finnisch-ugrischen Bestände, einschliesslich Geschichte, Recht, Wirtschaft und Natur Finnlands und Ungarns*. Kesztyűs Tibor: Bd. 1—3. Göttingen, 1977. Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek.

⁹ *Catalogus Bibliothecae Hungaricae Francisci com. Széchényi*. — Sopron, 1799. + Suppl. Pozsony, 1807. Index alter libror Bibliothecae Hungaricae Széchényico regnicolaris. Suppl. — Pest, 1807.

ték fel. Ez a korábban militaria (Mil.) jelzetű anyag a naplóban a 102 662-es sorszámgig tart és a hozzá legközelebb eső megjelenési év 1919. Akkor a naplót lezárták — természetesen dátum nélkül — a 102 726-os sorszámgig üresek az oldalak. A következő bejegyzés már az első világháborús veszteséglista, amelynek valamennyi (1914 és 1918 között megjelent) kötetét egy tételben írták be. Az utána következő könyvek pedig már 1920 utáni megjelenésűek és az első világháború témakörébe tartoznak. Hogy megállapítsuk, az általunk keresett Jeney mű és az előtte és utána beírt — korábbi Mil. jelzetű anyag — nem egy kéztől származó naplóbeírása azt jelenti-e, hogy egy tulajdonostól, egyszerre került-e az OSZK állományába ez a néhány száz kötet, vagy hogy nem következtethetünk belőle semmit, ahhoz végig kellene néznünk a 100 001—102 726 raktári jelzetű könyveket. Ez pedig már meghaladja egy külső kutató hatáskörét és lehetőségét, éppúgy, mint az ún. müncheni cédulák átnézése.

A következő, az angol nyelvű kiadás dátuma 1760., illetve másodszor 1769. London, Griffiths kiadása:

The partisan: or the art of making war in detachment. With plans proper to facilitate the understanding of the several dispositions and movements necessary to light troops, in order to accomplish their marches, ambuscades, attacks and retreats with success. Tr. from the french of Mr. de Jeney, by an officer in the Army, XIX, (2), 143 p. VII. fol. (térk.) 19 cm.

Az angol kiadást nem volt módunkban kézbe venni. A British Museum csak a francia kiadást ismeri, katalógusai alapján kéziratos példánya sincs még a fordításról sem.¹⁰ A washingtoni Library of Congress, ahol a két angol nyelvű kiadás megtalálható, megkeresésünkre még nem válaszolt.¹¹

Németül a mű először 1765-ben, Stuttgartban jelent meg, Cotta kiadásában:

Der Partheygänger, oder die Kunst den kleinen Krieg zu führe, durch den Herrn von Jeney. Aus dem französischen übersetzt und mit Anmerkungen erläutert. (8), IX-122 p. 7 térk. mell.

Ez a kiadás lehetett az alapja a minket más vonatkozásban közelebből is érdeklő bécsinek. Fordítója ugyanis az a későbbi neves német hadtudós,¹² Ferdinand Friedrich von Nicolai, akivel a bécsi kiadó, Trattner János Tamás kapcsolatban volt és jegyzéke szerint árulta műveit. A stuttgarti kiadás néhány év alatt azonban elfogyhatott, s mivel keresett volt, ez ösztönözhetette Trattnert a mű kiadására.¹³ Trattner könyvkereskedői jegyzéke jól bizonyítja, hogy Jeney munkája népszerű lehetett, a közel azonos időben kiadott hasonló munkákat eladásra kínálja, Jeney könyvével azonban — mint raktáron lévővel — nem találkozhatunk.¹⁴

¹⁰ *Catalogue general du livres imprimés de la Bibliothèque Nationale*, 1123—1124. Csak a német és francia kiadást adja. *The National union catalog*, Vol. 279. 199. A British Museum válasza: csak a francia kiadást ismerik. *British Library catalogue of additions to the manuscripts 1756—1782*. Bristol—London, 1977. British Museum Publ.

¹¹ *A cumulative author list representing Library of Congress* Vol. 1. 1968. Kérésünkre még nem küldtek választ. L. még *The National union catalog*.

¹² L. ZACHAR József: HK 1984/2. és Nicolai és a tanulmány 5. sz. jegyzete.

¹³ *Allgemeine Verzeichniß der Bücher, welche bey Johann Thomas Edlen von Trattnern . . . sehr billige Preise in dessen Handlungen zu Wien, Prag und Innsbruck zu haben sind*. Wien, 1777. 588. NICOLAI F. von, *Versuch eines Grundrisses zur Bildung des Officers*. Ulm, 1775.

¹⁴ Uo. 339. *Grandmaison, des Ern. von der kleine Krieg oder Abhandlung von dem Dienste der leichten Truppen im Felde*. Kopenhagen, 1762. Uo. 187. Croix Franz OETIS de la, *Geschichte des Krieges, welchen die Türken mit Pohlen, Moskau und Hungarn geführt haben, aus dem französ. übersetzt*. Frankfurt, 1755.

Sajnos, stuttgarti kiadás nincs birtokunkban. Megkeresésünkre a freiburgi városi könyvtár a későbbi, bécsi kiadás címlapjának, elő- és utószavának fénymásolatát küldte meg, jöllehet kifejezetteren az 1765-ös kiadást kértük.

A mű eddig utolsó és számunkra a kiadó, Trattner János Tamás személye miatt is érdekes kiadása változatlan címmel Bécsben jelent meg német nyelven 1785-ben.

Itt utalunk vissza az életrajzban közölt, feltételezett származásra és a címer leírására. Az 1610-es címer „zöld halom felett ezüst mezőben egymással keresztbe tett török és magyar kard, végeikkel fölfelé állítva, az ekként képezett felső jobb és bal oldali szögletekben egy-egy csillag, lenn balra fordult levágott vérző töröfej”.¹⁵ Trattner az előszó végén, záródíszként, stilizált címerábrázolást ad. A metsző vagy nem volt tisztában a heraldikai jelekkel, vagy élt a művészi szabadság engedte módosításokkal, vagy a címerről csak szóban kapott nagyvonalú információkat, ezért kék mezőben ábrázolta a levágott vérző török fejet, mögötte a török kardot — inkább handzsár — és a magyar kardot — inkább szablya —, de markolattal fölfelé. A foszladék és az egyéb díszítő elemek a szokásos barokk ornamentikával veszik körül az erősen stilizált címerpajzsot. Jeney nem szólhatott bele címere helyes metszésébe, hiszen 1784-től ismét „terepon” volt, Karinthiában irányította, majd az isztriai félszigeten vezette a térképezéseket, könyve megjelenéséről sem tudott semmit. Az 1785-ben megjelent *Partheygänger* 1787-ben 42 oldalas függelékkel bővült: Anhang zu dem Partheygänger, oder Anmerkungen über desselben zwölfs Kapitels durch den Verfaasser der Partheygängers selbst. A bécsi Kriegsarchiv példánya korabeli bőrkötéses, de kötése nem kiadói kötés. A bibliográfiákban leírt példányoknál sem lehet megállapítani, hogy korabeli, avagy későbbi-e a kötés, és az Anhang hozzákötése mikor történhetett. Trattner 1796-ban kiadott katalógusában nem szerepel Jeney munkája.¹⁶ Nem valószínű, hogy mint raktáron elfekvő művet nem tartja érdemesnek az ajánlásra, sokkal inkább lehetséges, hogy a kiadás — vagy kiadások? — valamennyi példánya elfogyott tíz év alatt. Sokkal több példányt kellene ahhoz kézbe vennünk és ismer-nünk, hogy egyértelműen megállapíthassuk: Trattner 1787-ben — de 1785-ös megjelenési év feltüntetésével — Jeney kérésére az Anhanggal bővített könyvet újra kiadta, vagy csak a még raktáron levő példányokhoz köttette hozzá a függeléket. Mindenesetre, a függelék megjelenése sokat segített Jeney egyes életrajzi adatainak a tisztázásakor.¹⁷

Egyelőre még keressük a különböző kiadások egyes példányait, illetve Jeney személyére és tevékenységére vonatkozóan folytatódik a kutatómunka, miközben dr. Zachar József kiadói felkérésre megkezdte az eredeti, francia nyelvű kiadás fordítását. Reméljük, hogy ez a nagyszerű, korai hadelméleti munka nemcsak magyar nyelven jelenik meg, segítve a hadtörténeiszeket és hadművészettel foglalkozókat, gazdagítva a kisháborúk magyar nyelven hozzáférhető irodalmát, de egyúttal megismerhetjük hasonmás kiadás-ban is.

RÁKÓCZY ROZÁLIA

¹⁵ L. az 5. sz. jegyzetben KEMPELEN: *Magyar nemes családok*, 1. köt. 229.

¹⁶ Vö.: *Katalog der Bibliothek-Abteilung des k. und k. Kriegs-Archivs*. Wien, 1896. I. köt. 1. 580. *Verzeichniss einige ältern und neuern Bücher, welche . . . in der Edl. v. Trattnerischen Buchhandlung . . . zu haben sind*. S. 1. (Wien—Innsbruck?), 1796. Továbbá: *Index: librorum, hungaricorum, germanicorum et latinorum, qui in . . . typographia Trattneriana, venales habentur*. Pestini, 1810.

¹⁷ A német kiadásról és a szerzői előszóról l. még ZACHAR József: HK, 1984/2.

Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság történetéhez. Benkő József és Aranka György levelezéséből. Jelentős publikációk¹ után sem teljesen világos, hogy a gyakorlatban miként működött a Kolozsváron 1791-ben alakult Erdélyi Kéziratkiadó Társaság. Erről a társaságról mindmáig jóval kevesebbet tudunk, mint két évvel később Marosvásárhelyen alakult Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaságról, noha e két társaságot a szakirodalom ikertársaságként emlegeti. A Kéziratkiadó Társaság működési jegyzőkönyvei nem kerültek elő, s a társaság munkáját érintő levelekből is jóval kevesebb látott napvilágot. A jegyzőkönyvek valamikori felbukkanásáról nyugodtan lemondhatunk. Minthogy ez a társaság közvetlenül Bánffy György gubernátor környezetében működött a kormányzó személyes felügyelete mellett — olykor a személyes részvételével — feltehetőleg nem tartották szükségesnek jegyzőkönyvben rögzíteni a szűkkörű társaság gyűléseit. A vásárhelyi társaság tiszteletbeli elnöke is Bánffy György volt ugyan, de minthogy ő a gubernium székhelyén, Kolozsváron élt, s egy esetet kivéve a társaság ülésein nem vehetett részt, megkövetelte a társaság életének jegyzőkönyvi megörökítését. Ezek a jegyzőkönyvek viszonylag gyorsan eljutottak Kolozsvárra, a gubernátor asztalára, aki így is ellenőrzést gyakorolt a nyelvművelő vásárhelyiek felett. A gubernátor számára frott jegyzőkönyvek így válhattak később a tudományos kutatás forrásaivá. Ha mégis fel akarjuk tárni a kéziratkiadók működési mechanizmusát, akkor egyetlen járható út maradt: közzé kell tenni azokat a még kéziratban levő nagyszámú leveleket, amelyek a kéziratkiadásokra is tartalmaznak jelentős adalékokat. Aranka György — mint köztudott — éppen a szélesebb és kiterjedtebb kapcsolatairól az első években, különösen jelentős közvetítő szerepet töltött be a Kéziratkiadó Társaság és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság azon tagjai között, akik élénken érdeklődtek a kéziratok összegyűjtése és az esetleges kiadási lehetőségek iránt. A Marosvásárhelyre befutó, egyes, közlési szándékkal küldött kéziratokat Aranka saját véleményezésével tovább küldötte Kolozsvárra, ahol a gubernátor már említett szűk környezetében dőlt el a kézirat sorsa. Ez a tényező mindmáig elkerülte a kutatók figyelmét, s így tévesen ítélték meg Aranka szerepét az ügymenetben, neki tulajdonítva olykor az elmaradt közlés nem kellemes ódiáját.

Benkő József (1740—1814) botanikusként, nyelvészként, de különösen történeti forráskutatóként, források szorgalmas gyűjtőjeként és történészként ismert volt kortársai előtt.² Benkő József tevékenysége, különösen a kezdeti években, 1791-ben, 1792-ben kapcsolódik szorosán azok munkájához, akik a két társaság létrehozását szorgalmazták majd megvalósították. Aranka György már 1789-ben levelezésben állt a vidéki magányában, a székelyföldi Középj. Ajtán élő tudós református pappal. Későbbi kutatás esetleg Benkő-Aranka kapcsolatát korábbi évekre is visszavezetheti. Levelezésük a mi szempontunkból, akkor válik különlegesen izgalmassá, amikor Benkő felfigyel a társaságok céljait fejtegető *Rajzolatokra*,³ a megalapítást megelőző, de azért agitáló röpiratokra. Az 1790-es évek elején megpezsdült szellemi és politikai légkör, az erdélyi országgyűlés kedvező álláspontja a tervezett társaságok ügyében, a gubernátor egyértelmű támogató biztatása új perspektívák lehetőségeit vetítette a vidéki magányukban, izoláltan alkotó tudósok elé. Nem véletlen, hogy e kezdeményezésektől a későbbi állandó munka feltételeinek a megteremtését várták, s örömmel ajánlották fel közreműködésüket. Benkő József is közéjük tartozott.

¹ JAKAB Elek: *Aranka György és az Erdélyi Nyelvművelő és Kéziratkiadó Társaság*. Figyelő. 1884. (különnyomat). JANCsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*. Bukarest, 1955. F. CSANAK Dóra: *Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság megalakulása*. MKSz, 1976. 4. sz. 333—349. (különnyomat)

² Életrajzát és munkásságát l. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*, Budapest, 1891. I. k. 861—865. gr. MIKó Imre: *Benkő József élete és munkái*, Pest, 1868.

³ A *Rajzolatok* szövegeit l. JANCsó Elemér i. m. 93—123.

Benkő József munkásságát ma már alig ismerik. Történelmi munkáiból meglehetősen kevés látott napvilágot, nyelvészeti érdemei Éder Zoltán kutatásai nyomán az elmúlt évtizedben válhatott ismertté.⁴ Munkásságának teljesebb bemutatása, hagyatékának a szellemi közkinccsé tétele azonban még hátra van. Egy méltatlanul feledésbe merült tudós pálya „rehabilitálásával” egyben a XVIII. század végének, a XIX. század elejének erdélyi művelődési életéről, többek között a már említett két társaság munkásságáról nyerhetnénk újabb, értékes ismereteket. Aranka és Benkő 1792-es levelezése különösen gazdag.⁵ Ekkor már működnek a „kéziratosok” és szervezik a „nyelvművelőket”. Éder Zoltán közreadta Benkő nyelvészeti vonatkozású, Arankához írott leveleit.⁶ A még mindig jelentős számú, eddig nem közölt 1792-es Benkő-levél közül néhánynak a közléséről — ezúttal sajnálatosan le kell mondanunk — terjedelmi okok miatt; e levelek különösen történelmi vonatkozásokban gazdagok, de meghaladnák egy ilyen jellegű közlemény lehetőségét. Viszont a kisebb terjedelmű, de a társaságokra vonatkozó, adatokban, utalásokban gazdag többi, összesen 7 levelét ezúttal tesszük közzé. Az utolsó már 1793. január 1-jén íródott. Ezt követően — a levelezésük ma még kiderítetlen okok miatt alkalmivá válik. A most közlésre kerülő, és a még közlésre váró Benkő levelek igazolni fogják szerzőjüket, aki értetthetetlenül került háttérbe a két társaság évekig tartó tevékenysége során.

A levelek közlésénél megőriztük Benkő József írásmódjának egyéni jellegzetességeit, amelyek az egyéni vonások ellenére is közelebb állnak a később normává vált írásmódhoz, mint Arankáé.

* * *

Benkő József levelei Aranka Györgyghöz?

I.

Méltóságos Zágóni Aranka György Úrhoz, az Erdélyi M[é]l[tó]sá[g]o[s] Királyi Tábla nagy Erdemű 's Todományu Adessorához, mint választott Kegyes Urához.

Közép-Ajtáról 28. Febr. 1792. Benkő József. t.k.

A közelebbi múlt Hónapnak közepe tájatt írtam M[é]l[tó]sá[g]o[s] Úrhoz edgy Levelet, melybe tettem bizonyos *Jelentésem*et is; oly véggel, hogy Udvarhelyi igen betsületes Szabó *Sólymosi János* Ő K[e]l[e]lmének küldje, a' M[ar]os Vásárhelyre utasítás végett: de tsak innen Udvarhelyig való küldését is fel nem találhattam, a' felettébb való sáros út miatt, mely az embereket útazni nem engedi. Már most jobbúlván az utak; reményelem, hogy vagy oda, vagy M[ar]os Vásárhelyig tsak adatik valami alkalmatosság: azért írom ezt, hogy eleve készen légyen. De, mit használlok véle, holott ez tsak nem egészen kérésből és könyörgésből áll; u. m.

1. T. *Kazintzy Ferentz* Úr, ma minémű Hivatalban és Titulussal van; hol (:Kassán é?:) lakik? Nem adott é ki valamit újjonnan?

*Kovachich Úr*⁸ — állithata é *Társaságot*, Szép *Projektuma* által, melyet vettem a' M[é]l[tó]sá[g]o[s] Úr közbenjárása által.

3. Hát *Magyar Nyelv művelő Társaság* álla é fel, 's jó móddal é M[agyar] Országon? A'mi az Erdélyi ilyen fel-állandó Társaságot illeti; ha a' M[é]l[tó]sá[g]o[s] Úr messze intéző tudós Elmélkedése szerént ez fel nem állhatna hamar: valyon nem lehetne é, hogy

⁴ ÉDER Zoltán: *Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.

⁵ Az autográf levelek az OSZK Kézirattárában találhatóak, a *Quart. Hung.* 1994. jelzett alatt. E gyűjtemény Benkő Arankához írott leveleinek évhatárai: 1789—1793. Összesen 21 darab levél.

⁶ ÉDER i. m. 219—239.

⁷ OSZK Kt. *Quart. Hung.* 1994/33—34.

⁸ Kováchich Márton György (1744—1821) levéltáros, a magyar történelem forrásainak a gyűjtője és tudósa. A felvilágosodás jegyében tudós társaság létesítésén fáradozott.

ennek tárgyát is magáévá tenné a' Kéz iroványokat ki-adó Erdélyi T[iszelt] Tudós Társaság? Kivált; hogy a' M[é]l[tóság]g[o]s Úr Elmékedéseiben is vagynak olyanok, melyek a'mint a' már fel-állott Társaságot, úgy a' fel-állandó M[agyar] Ny[elv] m[űvelő] Társaságot is edgyaránt illethetnék.

4. Ennek az Erdélyi Kézírásokat ki-adni szándékozó T[ekintetes] Társaságnak kik a' Tagjai? Ez a' Catalogusból kitetszenék. Vagynak é, a' Rajzolat szerint, fizetésért munkálódók?

5. Edgy *Piaseciust*,⁹ melyért az Arannat M[é]l[tóság]g[o]s Úr tavaly előre megküldötte vala, kiküldöttem Kolosvárra. Még vagyon edgy; valyon ezért is az Arannat nem nyerhetném é el? Én sokért nem adnám ezt az igen ritka 's mindenfelé nagy árru Könyvet; ha belőle a' magam tzelomra válókat jó móddal ki nem szedtem volna. Régen kérettem volt, hogy szerzenék a' M[áros] Vás[árhelyi] Colleg[ium] Bibliot[heca]j] Számára.

6. *Barta Boldisár*nak,¹⁰ ki is, a'mint *Kölesér*nek,¹¹ hajdoni Debretzeni Papnak edgy Munkájából kitanultam, Debretzeni Senator volt, régen ki-nyomtatattott *Históriájáról*, a'mely már felette ritkává lett; még régen írtam volt Kolosvárra M[é]l[tóság]g[o]s Úrnak: ugyan nem lehet és még valahol találni, melyből a' nálam valónak (:T[iszelt] Doctor *Pataki Úr*¹²:) hijánosságai ki pótolthatnának? Sok Szép dolog van benne (:vagy is sok keserűség:): *II. Rákóczi* 's *Bartsai Fejedelmek* idejére. Debretzenben nyomtatták; azért leginkább annak környékében kereskedni. Nagy kár lenne nem kapnunk.

7. N[agy] Ernyén¹³ még alkalmas számmal vagynak *Szombatosok*; valyon oly közelről ezeket nem frattathatná é le Házanként, gyermekeik nevek — szerint, mint én tselekedtem nem igen rég a' Bözöd Újfalusiakkal.¹⁴ Erről a' *Sectáról* oly Szép dolgok vagynak nálam, hogy a' nyomtatást valóban meg érdemelnék.

8. *Huszi Ó és Új Daciája* ki-jött Bétsben; valyon pénznel nem találhatnók é már meg M[áros] Vásárhelyen? Ezen kérdésekre, ha mikor mód leszen, könyörgök M[é]l[tóság]g[o]s Úrnak, felelni méltóztassék.

Jelentem pedig ezeket,

a. *Boitinus* *Historiájának*¹⁶ ki-adására, hogy az Erdélyi Tudós T[iszelt] Társaság Számot tartson, nem szükséges: mert az egyébutt, az eredetiből igazán leírva, 's *Adnotatiokkal* és *Auctariummal* felkészítve, világra jó nem sokára.

b. *Haller Gábor* *Diarium*¹⁷ igen sok Szép nevezetes dolgokat foglal magában; nálam állott az Originál; én tudom *Haller Gábornak*, annak a' nagy és tudós Fő Embernek életét; nálam van az az *Historia* is, melyben bővön megíratik (:több emlékezetes dolgokkal edgyütt:), hogy ölette-meg a' Török Ersek-Újvár alatt. Ha találhatnék olyan *T[iszelt]* *Haller Méltóság*, a'ki ennek az igen nevezetes Fő Embernek igaz emlékezetét, a'mint érdemi, kívánna feltámasztani, általam két Hét alatt ki-készülne, tsak valami segedelem lenne rea. Alázatosan kérem azért, hogy ha — találkozása lenne; méltóztatnék ezt a' jó dolgot ajánlani, azon N[agy]s[ág]g[o]s *Familiának* 's *Hazának* *Historiájának* diszért.

c. A' M[é]l[tóság]g[o]s Úr *Skatulyája* vagy *Ládátskája*, melyet még *Udvarhelyen* tsnáltatott vala, mennyi ideje, hogy nálam hever. valyon, alkalmatosság adatván, mit küldjek benne?

⁹ *Piasecius*, Paulus (*Piasceki*, *Piseczki*) *Báthori István* titkára *Chronica Gestorum in Europa singularium* című művében 1646-ig tárgyalja *Báthori lengyelországi éveinek* krónikáját. A művet előbb *Krakkóban*, majd *Amszterdamban* adták ki.

¹⁰ *Barta Boldisár* (1623/24—1689) debreceni szenátor 1664-ben krónikát írt a Debrecenben „esett dolgokról”. Nincs tudomásunk a levélben jelzett korai kiadásról. 1822—1830 között *Nagy Gábor* adta ki folytatásokban a *Debreceni Kalendáriumban*.

¹¹ *Id. Köleséri Sámuel* (1634—1683) debreceni pap valamelyik történelmi vonatkozású munkájáról van szó.

¹² Ifj. *Pataki Sámuel* (1731—1804) *Kolozsmegye* híres tisztí orvosa. Ő is sürten levelezett *Benkővel*.

¹³ *Nagyernye* — nagyközség a volt *Maros-Torda vármegyében*.

¹⁴ *Bözödújfalú* — község a volt *Udvarhely vármegyében*.

¹⁵ *Huszi András* (1700 k.—1755) 1791-ben *Bécsben* *Dienes Sámuel* megjelentette az *O és új Dacia* című művét.

¹⁶ *Boitinus* = *Bojthi Veres Gáspár*, aki *Casparis Böithini* néven krónikát írt. (*Pannonii de rebus gestis magni Gabrielis Bethlen.*) A *Benkő* által tervezett kiadás nem valósult meg. Egy részét 1809-ben *Bécsben* adták ki. A többi rész kéziratban maradt és elveszett.

¹⁷ *Haller Gábor* (1614—1663) *naplója* is csak későn kerül kiadásra a *Szabó Károly* által szerkesztett *Erdélyi történelmi adatok* című kiadvány 4. kötetében (1—111. l.) *Kolozsváron*, 1862-ben.

d. B[áró] Mikó Ferentz Historiáját¹⁸ kellene, majd más Munkák előtt világra bocsátani a' T[ekintetes] Társaságnak. E pedig hol találattik igazán? Mindenféle széyles hibáson íratattott, és a' Szerzőnek első Írásából: de én írtam-le Mikónak második és így pallérozottabb Írásából, melyet tulajdon kezével készített és Bethlen Gábor Fejedeleme-nek ajánlott volt. Ma pedig ez az Írás nintsen a' világon; hanem tsak valami rongya, melyet edgy likas ládájában néhai Gr[óf] Mikó Miklós Úrnak Oltszemen az egerek megenni nem győztenek; minekutána én, valami különös Isteni gondviselésből, le-írtam volna. Erre nékem végig Jegyzéseim is vagynak válogatott ritka dolgokból. Ezt, ha adtam volna, eddig Budán és Pesten kinyomtatták volna — már majd rea szorúlok, hogy ennyi fáradságomat el-költsem;

Ezekután, a' M[é]l[tosá]g[o]s Úrnak állandó egésséget, megszokott dolga foglalatosságaihoz egész kedvet, és a'mit tsak Jónak gondolhatok, teljes Szívből kívánván, és magamat hathatós Gratiájába bizodalmason ajánlván, vagyok igaz tisztelettel Méltóságos Úrnak

alázatos Szolgája

Benkő József. t. t.

Közép-Ajtán 3. Martii 1792.

M[é]l[tosá]g[o]s Ur! *Pelz Munkáját*,¹⁹ úgy *Katona Istvánét* is de *Ducibus et Wojvodis Tran[sylva]niae*²⁰ valahol meg tudni, 's engem rea igazítani kegyesen méltóztassák. Ott talán könnyen találhatni; de itt kinél?

2.²¹

Méltóságos Úr!

Két Leveleimet, melyeket a' Méltóságos Úrnak ez előtt szándékoztam volt el küldeni, de el nem küldhettem, most indítom Udvarhelyre, hogy onnan *Sojmosi János* Uram, betsületes Szabó Mester ember, a' M[é]l[tosá]g[o]s Úrnak esmérője 's tisztelője meg külgye. Alázatosan bocsánatot kérek eddig való hosszszas haladékomról, és magamot Gratiájába ajánlván, vagyok igaz tisztelettel,

Méltóságos Úrnak

alázatos Szolgája

Benkő József.

Közép-Ajtán 9. Mart. 1792.

Fiam keze által.

3.²²

Méltóságos Úr!

Mindenek felett való Uram, Jóltévőm!

M[é]l[tosá]g[o]s Úr parantsolatjára némely Írásokat Szándékozom küldeni, de még halad edgy keveset.

Azt véltem, hogy leg-alább edgy Hetet késnek ezen Leveletem el-vivő Vargyasi Armálisták;²³ de indulnak M[áros] Vásárhelyre, 's én el nem készithettem, a'miket küldeni akartam; mert Százak a' bajaim. Másik bánatom ez, hogy a' M[é]l[tosá]g[o]s Úrnak Leveletem és egy Kézírásomat küldtettem a' minap; 's rosszsz Követ választ nem hozott.

¹⁸ Mikó Ferentz, hidvégi (1585—1635) erdélyi históriájának csak egy része jelent meg a Szilágyi Ferenc által szerkesztett Klio 3. kötetében (Kolozsvár, 1836).

¹⁹ PELCZ Johann (†1771) *Hungaria sub Wojvodis et Ducibus* című, 1755-ben megjelentett művele történeti utalás.

²⁰ KATONA István (geleji) református lelkész egyik kéziratban maradt műve a *Florus Hungaricus*, amely Magyarország és Erdély történetével foglalkozik. Itt pontatlan a címeírás. Benkő egy másik levelében említett tesz róla. (1791. március 2-i levele) „az Hollándiai Academiákra menő Erdélyi tudósabb Ifjak, a' Magyar Nemzet történeteit, az oda való Tudósoktól tanátsal és Könyvekkel segitetvén, megírják köz haszonra...” Az utasítást II. Rákóczi György erdélyi fejedelem adta, őt erdélyi ifjú dolgozott művén, köztük Katona István is.

²¹ OSZK Kt. Quart. Hung. 1994/35.

²² OSZK Kt. Quart. Hung. 1944/41—42.

²³ Vargyasi armalisták = vargyasi címerlevelesek (= nemesek) Vargyas kisközség Székelyföldön, a volt Udvarhely vármegyében.

Drága M[é]l[tósa]g[o]s Uram, Jóltévőm! a' Vargyasi Armalistákat, kik az én Írásaimmal mennek a' M[é]l[tósa]g[o]s Királyi Táblára producálni, ajánlom Gratiájába, mint igen betsületes Jó akaróimat; hadd vehessék észre, hogy a' M[é]l[tósa]g[o]s Úr nékem nagy Jóltévőm. Oh Szerentsétlen óram, hogy készületlen vagyok Írásaimnak küldésére! Magamat, igyekezeteskéimet, Szegénységemet — Gratiájába ajánlván, és azt jelentvén, hogy a' Magyar Nyelvre nem Szokás edgy kis Darabotskát küldeni el nem múlatom, vagyok ki-írhatatlan Szíves és alázatos tisztelettel Méltóságos Úrnak

méltatlan Szolgája

K[özép] Ajtán 4. Jun[ius] 1792.

Benkó József.

Címzés: Méltóságos Zágoni Aranka György Úrnak, az Erdélyi

M[é]l[tósa]g[o]s Királyi Tábla különös Erdemű M.

Adressorának — alázatos tisztelettel

M[aros] Vásárhely

4.²⁴

Méltóságos Tabulae Regiae Adressor Úr!

Kegyes Uram és valóságos Jóltévőm!

Még itten vagyon a' Liszniai Katona, ki által a' M[é]l[tósa]g[o]s Ur Kegyes Levelét vévém, a' Katona Munkájával edgyütt, ki-mondhatatlan háladatossággal.

Én ezekről, 's az elébbeniekről többet írok, és holmi kevés Írásokat küldeni fogok, a' Generalis Synodusról²⁵ Kolosvárra vissza menendő Tiszt(eletes) Papoktól; mostan pedig Kedves Testvérem, néhai Tiszteletes Czegei Pap Boda Gergely Uram (:kit a' M[é]l[tósa]g[o]s Ur bizonynal esmért:) özvegye nyakra főre szaladván hozzám Füle²⁶ nevű Faluból, buzgó kérésére én is könyörgök mély alázatossággal M[é]l[tósa]g[o]s Úrnak, hogy ha út léssen rea, méltóztassék ezt ki-mutatni; a' Fülei Boda Familiának, hogy Seriest nyerjen²⁷ mostan a' Sok Producensek között is, és producálhasson; ne fáradna többször nagy költséggel. Oh nely sokszor és sokkal terhelném a' M[é]l[tósa]g[o]s Urat tsak ezen Productio²⁸ alkalmatosságával is! de tudja az egész tartomány a' M[é]l[tósa]g[o]s Urnak hozzám való Kegységét, és kívánják közbenjárásomat.

Erzékeny panaszza a' M[é]l[tósa]g[o]s Úrnak engemet annyira meg-keserített, hogy a' Magyar Nyelv Mivelő Társaság Munkái közé sok darabokat dolgozni bizony leg-fővebb gondom leszen. Vagyok továbbá és maradok nagy tisztelettel

Méltóságos Úrnak

legérdemesebb alázatos Szolgája

Közép-Ajtán 15. Junii, 1792.

Benkó József. t. k.,

5.²⁹

Méltóságos Tabulae Reg[iae] Adressor Ur,

Kegyes Uram, Jóltevőm!

Én a' nyáron sok bajok és betegeskedések között által-úszván, egésségesen várom az ajtó előtt álló Ószet; de amazok miatt a' Méltóságos Úrnak kedves parantsolatjai közzül tsak edgyet is tökéletességre nem vihettem. Azt, a' melynek Titulussát és elejét e Levélkének 2-dik felén küldöm, talám fel napra el-készíthetem vala tisztán, 's el-küldhetem vala, ha meg nem előz vala ez a' Móritz Uram által való jó alkalmatosság. De mind ezt hamar, mind a' többeket ottan ottan elküldöm.

Most a' M[é]l[tósa]g[o]s Úr Kolosvárra az Hazának fényes Piatzán lévén, tudom, hogy a' köz jóra sokat mozdítani el nem múlatja. Segéljék az Isteni Karok!

²⁴ OSZK Kt. Quart. Hung. 1944/45—47.

²⁵ Generalis Synodus = közzsinat.

²⁶ Füle — Erdőfüle, kisközség a volt Udvarhely vármegyében.

²⁷ „Seriest nyerjen” = azaz jogot nyerjen nemesi címerlevele felmutatására, nemességének igazolására.

²⁸ Produktio = olyan összejövétel, ahol a nemesség igazoltatása, nemességi múltjának bebizonyítása zajlik.

²⁹ OSZK Kt. Quart. Hung. 1994/63.

Ha a' Kézírások Társasága pénzbeli Segedelmével hamar-ha éltetne, úgy hiszem, hogy nem csak Bethlen János Historiájának,³⁰ hanem sok egyéb Nevezeteseeknek nyomtatás alá való készítésében (:kivált-hogy sokak már Szépen le is vagynak írva:) élhetne fáradtságommal. Biztam is vala, 's azért arra fordítottam egyéb pénz kereső részét időmnek; de még nem látom, hogy segedelmem lenne. Honnan várjak hát, nem tudom. Én pedig az ilyenekben foglaltam több időmet.

Mégyen a' jó alkalmatosság, 's többet nem írhatok — hanem ha jövő éjtszakán, 's hajnalban Moritz Uram után Köpetzre³¹ küldhetném — a'ki tökéletes tisztelettel vagyok Méltóságos Úrnak

Közép-Ajtán 14. 7^{bris} [szept.]
1792.

alázatos tisztelője,
méltatlan Szolgálója
Benkő Jósef.

6.³²

Méltóságos Tabulae Regiae Adessor Úr!

Igaz Jóltévő Uram, Patronusom!

Hozzám való kegyességgel, mostan is valóban meg-tetézett Levelét a' M[é]l[tósa]g[o]s Úrnak, melyet Sz[ent] Márton napján hozzám írni méltóztatott, igaz tisztelettel és való-ságos vizsgálatodással vettem, még pedig Maros Vásárhelyre készülő környűl állásaim között: mivel-hogyan is a' többi Székely Armálisták között: a' M[é]l[tósa]g[o]s Úrnak, hogy míg igen Sánta Kúldus módjára tehető utazásom oda vinne, a' Productiora való Seriest ki munkálodni méltóztatassék; hogy gyámoltalan házamtól hosszszason távol lenni ne kénteleníttessem.

E szerént meg-fogom előzni a' M[é]l[tósa]g[o]s Úrnak Közép-Ajtára jövetelét; 's ez nékem annyiban jól esni láttatik, hogy az én füstös kalibám nem méltó a' M[é]l[tósa]g[o]s Úrnak benne való meg-jelenésére. Tudom ugyan, hogy azt a' M[é]l[tósa]g[o]s Úr igaz könyörületességből tselekedne.

Igy lévén a' dolog, magam fogom a' M[é]l[tósa]g[o]s Úr kegyes kezeiből elvenni azon 30. Arannyakot, melyeket az én igaz Aranyam, a' M[é]l[tósa]g[o]s Aranka Úr buzgó-sága szerzett minden bizonnal számomra. Vajha fel érné elmém és nyelvem ennek meghálálását!

Szándékozám M[aros] Vásárhelyen Karátson Havának 10-dik napja tájatt, jelen lenni, ha az igen alkalmatlan út engedné: de előre félek az úttól, hogy talám nem Szekéren, hanem csak Ló háton kénteleníttem menni, és így szinten üres formálag találatni. Akár hogy légyen, tselekedje velem a' Mennyei Könyörületesség, hogy én avagy csak még edgyszer lehessenek a' Méltóságos Úrnak

K[özép] Ajtán 26-dik Nov. 1792.

buzgó Szívből való alázatos
és Személyes tisztelője
BENKŐ JÓSEF Beteges Fiam keze által

7.³³

Méltóságos Királyi Táblai Adessor Úr!

Mások felett való Kegyes Jóltévő Uram!

Tit. Bydeskuti Boldisár³⁴ Úrfi által a' T[e]k[intete]s Tudós Társaságnak 30. Arannyakból álló Adományát, melyet a' M[é]l[tósa]g[o]s Úr hozzám való különös Kegyességébéli ki-munkálódásának köszönök (:óh, mely buzgón köszönöm !:), el vettem örökös hálá-

³⁰ Bethlen János Historiáját HORÁNYI Elek adta ki Bécsben 1782—1783-ban a *Historia rerum Transylvanicum* című két kötetes művében. Az egykori erdélyi kancellár művének bécsi kiadásáról nagyon lesújtó módon nyilatkozik Benkő, „mely is 1782- és 1783-ban el-szenvedhetetlen és számtalan hibákkal jött-ki Bétsben” — s külön jelentést készít a kiadás tévedéseiről (Quart. Hung. 1994/49—58.) Valószínű, hogy ezért szorgalmazza az Erdély történetének 1663—1673 közötti éveire oly fontos forrásmunka újabb kiadását.

³¹ Köpetz = Köpec. Község az egykori Udvarhely vármegyében. Egy ideig ott is teljesített papi szolgálatot Benkő.

³² OSZK Kt. Quart. Hung. 1994/68.

³³ OSZK Kt. Quart. Hung. 1994/66.

³⁴ Bydeskuti Boldisár — zabolai nemes ifjú, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság tagja.

datosságra kötelezett Szívvel. A'kikhez illik, bé fogom mutatni áldozatomot háládó Leveleimmel; sőt, a'mint bizom, Személyes tisztetélemmel is. Edgy különös, de e mellett az idő 's útbéli közönséges nagy akadály nem engedék, hogy Karátson előtt Productiora mennyek. Igy kell még is mondanom, hogy Lóhátonn elmehettem volna, de hogy mind a' M[é]l[tósa]g[o]s Urra, mind a' T[ekintetes] Társaságra nézve Írásbéli Darabokkal mennyek Szekerenn, el kélle haladni az Antal napi M[aros] V[ásár]helyi Sokadalom tájékára; bizván, hogy a' M[é]l[tósa]g[o]s Ur Kegyes intézéséből edgy-szeribe terminu-som léssen a' Productiora.

Küldöm azonban a' Kászón Szék Eredetét.³⁵ E mellett edgy Tzédulát, melyet Tek[inte]s Kováts László Uram Kedves Komám, fog maga Írásával világosabbá tenni. Az Istenért! ha lehet, méltóztassék meg-mutatni, mennyit Szolgálhasson a' M[é]l[tósa]g[o]s Ur. Jól tudom, hogy eddig engettem és áltaiam Száz ember is nyitogatta a' M[é]l[tósa]g[o]s Urnak igen könnyen (:kegyesen:) nyiló ajtaját. Hadd légyen; mert bizom a' bortsá-natért, mind a' többi, mind é felől. Miért terhelném most M[é]l[tósa]g[o]s Urat több Írás-sal? holott nem sokára Személyesen fogom mondani: Méltóságos Úrnak

érdemtelen alázatos Szolgája
Benkő József. t. k.

Oh mely igen örvendem, hogy 1. Jan[uár] 1793. én a' M[é]l[tósa]g[o]s Urnak írhattam leg-első Levelet!

Időnek és Örökkévalóságnak Ura!

áldjad-meg kellemetes Jókkal, egésséggel és étellel Azt ez, és Sok földi esztendeiben, a'kihez ezen Leveletem írnom engedted.

A' Közép-Ajtai *Abécét* már 4 szer is jobbitva iratom le, 's magam vagyok viendő.

Én éppen most készitem a' Bethlen Farkas Historiájának³⁶ 6-dik és így utolsó köte-tére, az Előbeszédet és Mutató Táblát, annyira ki-nyomatatódt.

Continuatio gyanánt ugyan most recenseálo-m nyomtatás alá *Bojtinust* Sok Szükséges Adnotatiokkal. Ezt előre a' M[é]l[tósa]g[o]s Urnak meg fogom mutatni. M[aros] Vásár-helyen, 's még edgy Jó M[é]l[tósa]g[o]s Uramnak.

Hogy a' Productiora Seriest nyerjek unalmas késedelem nélkül annak idejében, n hiszem, hogy azt véghez vitte 's viszi a' M[é]l[tósa]g[o]s Úrnak hozzám való Kegyessége.

ENYEDI SÁNDOR

Egy korszerűtlen tudományos folyóirat a XVIII. század végén. (Neues Ungrisches Magazin)¹
Karl Gottlieb Windisch (1725—1793)² jellegzetes egyénisége, tipikus életsorsot a magás-

³⁵ Kászón Szék állapotáról. 1793. I. OSZK Kt. Fol. Hung. 457.

³⁶ BETHLEN Wolfgangi *Historia de rebus Transylvanicis*. Ed. Josephus Benkő. Vol. 1—6. Cibinium 1782—1793.

¹ Vö.: FRIED István: *A magyarországi német nyelvű sajtó kutatásának kérdései. (A XVIII. század—XIX. század első fele.)* MKsz 1983. 89—101. E tanulmányunkban a problémakör feldolgozását igyekeztünk körvonalazni. Windisch lapjainak tendenciáját egy szélesebb folyamatba helyeztük bele. Jelen dolgozatunk kitér részletkérdésekre is.

² Windischre is áll, amit az 1. sz. jegyzetben említett dolgozatunkban írtunk: hiányzik tevékenységének újabb szempontú feldolgozása. Jóllehet az újabb monografikus könyvek hangsúlyozták a XVIII. sz. nem magyar nyelvű művelődése feldolgozásának szükségességét. A régebbi szakirodalomból még mindig a legjobb összefoglalás: Fritz VALJAVEC: *Karl Gottlieb von Windisch (1725—1793). Das Lebensbild eines südostdeutschen Bürgers der Aufklärungszeit*. München 1936. Az újabb összefoglaló munkák közül: KÓRAY György (szerk.): *A magyar sajtó története I. 1705—1848*. Bp., 1979. 189—194. A szerző helyesen hangsúlyozza, hogy az *Ungrisches Magazin* „önálló, tudományos lap volt”. (192.) Viszont nem indokolt, hogy a „Windisch erkölcsi hetilapjai” című fejezetben belül legyen róla szó. A XVIII. század magyarországi művelődése többnyelvűségéről vö.: KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980. A magyarországi korai, sőt, a kései felvilágosodás sem képzelhető el hasonló osztrák jelenségek vizsgálatán kívül. Módszertanilag sok ötletet adhat: Karl-Heinz OSTERLOH: *Joseph von Sonnenfels und die österreichische Reformbewegung im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*. Lübeck-Hamburg 1970. A nem nemesi magatartás és a művelődés összefüggéseiről: Helmuth KIESEL—Paul MÜNCH: *Gesellschaft und Literatur im XVIII. Jahrhundert. Voraussetzungen und Entstehung des literarischen Marktes in Deutschland*. München 1977.

nak mondható figurája a XVIII. század magyarországi művelődéstörténetének. Művei, kapcsolatai és kapcsolódásai reprezentálják a maga szűk köréből kitörni szándékozó, de a lehetőségekkel számot vető magyarországi német anyanyelvű polgár nézeteit, gondolkodásmódját — és egyben felfoghatjuk így is: tragikumát, — felfoghatjuk másként is — az ausztriaiától és a németországitól lényegileg különböző magyarországi helyzet „lereagálási gesztusait”. Ennek a „helyzet”-nek egyszerre „áldozata” és „haszonélvező”-je; áldozata olyan értelemben, hogy működési körét, „műfajait”, kibontakozása tudósi, publicisztikai lehetőségeit nem e helyzet alakítójaképpen, hanem elfogadója — és szinte apologétájaképpen élte át. S haszonélvező olyan értelemben, hogy a szükségből erényt kovácsolva, e helyzet adta lehetőségeket használta ki, például olyan „műfaj” magyarországi meghonosításának kísérletére, amely csak a „helyzet” tökéletes ismeretében és a vele való megbékélésben volt lehetséges. Alapvetően kompromisszumos magatartás a Windisché; akkor vállalta, képviselte a „polgárt” Magyarországon, amikor még a „nyugati” értelemben vett polgári fejlődés messze nem volt időszerű; akkor vállalkozott hírlapíráásra, szerkesztésre, a tudományos próbálkozások hírlapi összefogására, amikor e téren teljes sikerre aligha lehetett számítani. Úgy volt „újító”, hogy beleilleszkedett egy hagyományba; és úgy volt öntudatos résztvevője a magyarországi tudományosságnak, hogy német anyanyelvűsége, az osztrák-német kultúrához való ragaszkodása harmonizált a magyarországi elképzelésekkel. Sem szakszerű történész, sem geográfus nem volt, de vérbeli lapszerkesztő sem, mégis ezen a téren legsikeresebbek „újításai”. Nem egyszerűen tovább vitte a Pozsonyban amúgy is erőteljes pietista örökséget, hanem Bél Mátyás szigorúan és színvonalasan, sokoldalúan és meghatározó módon tudományos eredményeit népszerű formában, sokakhoz szólóan igyekezett hasznosítani, mind tágabb körökben hirdetni. Az ő Magyarország-tudata alig különbözik elődeitől, a magyar királyság (Das Königreich Ungarn) egyike a föld legkiválóbb és legtermékenyebb országainak — hirdeti,³ egybehangzóan az „Extra Hungariam . . .”-hagyománnyal, amelynek hirdetői között a Windischéhez majdnem hasonló helyzetű, többi pozsonyi értelmiségit is föllelhetjük.⁴ Ennek a magyar királyságnak szűkebb és tágabb jelentése lehet: a szűkebb az akkori Magyarország határain belül elterülő földet jelöli, a tágabb jelentésű Magyarországot Erdéllyel, Szlavóniával, Dalmáciával, Szerbiával és Boszniával együtt kell érteni. Ennek a felfogásnak a jegyében írta Windisch *Neues Ungarisches Magazin*jának munkatársa, a Szalay László által is becsült Engel János Keresztély később Magyarország történetével foglalkozó, igen értékes munkáit. Windisch a „hungarus-patriota” — hagyományt követi abban, hogy a szkíta eredetű magyarság eszméjét hangoztatja, a magyar — szerinte — feltehetőleg a török nyelvvel rokon, s az is lehet, hogy a törökök és a magyarok egyként a hunok leszármazottai.⁵ Mindez Windischnél békésen megfér a Bécs felé tekintéssel, a bécsi kulturális törekvésekbe való bekapcsolódás szándékával. Tehát egyfelől a magyarországi pietista örökség (nevezetesen Bél Mátyás öröksége) továbbvivője, másfelől híve annak a magyar nemesi tudattal a legkevésbé sem rokonítható, bécsi felvilágosodásnak, amelynek Sonnenfels és Klemm, nem utolsósorban lapjaikban, a leghatásosabb képviselője.

³ Ennek szellemében írta történeti-földrajzi munkáit. Az idézet lelőhelye: *Politisch-geographisch- und historische Beschreibung des Königreichs Ungarn*. Pressburg 1772. Előszó. Vö. még: *Geographie des Königreichs Ungarn*. 1—2. T. [Ungern], 3. T. *Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen* (. . .) Pressburg 1780—1790.; *Kurzgefasste Geschichte der Ungarn von den ältesten, bis auf die itzigen Zeiten*. Pressburg 1778. Windisch módszerében nem tér el az évkönyvszerű történetírástól, Habsburg-hűsége is vitán felüli. Néhány fordulata, ítélete árulkodik csupán arról, hogy Cornides Dániel barátja, levelezőtársa volt.

⁴ E kérdésről részletesen, sok hivatkozással TARNAI Andor: *Extra Hungariam non est via . . . (Egy szállóige történetéhez)*. Bp. 1969.

⁵ WINDISCH: *Politisch-geographisch . . . i. m.*

Windisch nyilván magyarországi szükségletet elégített ki lapalapításával (alapításával), de minden bizonnyal Sonnenfels és Klemm újságszerkesztési, tudománygyarapítási törekvéseitől ihletve. Az ő példájuk ösztönözte arra, hogy megkísérelje a magyarországi tudományos világ szervezését, e világ közelítését az egyéb német ajkú országrészek tudományos világához. Ennek előtte azonban morális hetilapok magyarországi megjelenítésére gondolt: ezek a pietista indíttatású szellemiségnek lehettek kifejezői, népszerűsítői egy olyan magatartásnak, amely megfelelt a Bécs közelében élő, de Bécstől legalább érdeklődésében függetlenedni vágyó (kis)polgári törekvésnek. Windisch lapjai nem a kritikai szellem hazai földre ültetésével, nem nagy horderejű kutatásokkal hívták föl magukra a figyelmet (bár a lapokban helyet kapó kutatásokat teljesen jelentéktelennek sem szabad tartanunk), hanem mindenekelőtt avval, hogy fórumot teremtettek olyan kutatók, helytörténészek, történészek számára, akik így együtt még Magyarországon nemigen szerepelhettek. Windisch egyéb műveire sem az önálló ítéletalkotás a jellemző, hanem a színvonalas ismeretterjesztés, a kompiláció. Földrajzi—történettudományi tárgyú tevékenysége még jórészt nem több, mint folytatása a XVIII. század elején kibontakozó kezdeményeknek, elsősorban Bél Mátyas honismereti kutatásainak, az ország alaposabb megismerését célzó, racionalista szellemiségnek. 1764-ben kiadta a *Pressburger Zeitungot*, amely sokféle rendszerváltozást élt túl, morális hetilapjainak már címe jellemző: *Der Freund der Tugend, Der Vernünftige Zeitvertreiber, Pressburgisches Wochenblatt* (1767—1773).⁶ A példányszám nem lehetett nagyon magas, már a csonka évfolyamok is ritkaság számba mennek. Klemm *Die Welt* c. morális folyóirata sok tekintetben mintául szolgált (Windisch munkatársa volt) e morális hetilapok számára. Nem pusztán azzal magyarázható ez, hogy Windisch pozsonyi polgárként Bécs szellemi mozgalmait figyelte (ezek érintették a legközelebből), hanem azzal is, hogy e szellemi mozgalmak egyben impulzust jelentettek hasonló magyarországi szellemi mozgalmak serkentésére. Az 1770-es évek elejétől mind inkább előtérbe került a magyar és a német nyelvű törekvések ismertetése—elismertetése a külfölddel. 1780-ban indul a *Magyar Hírmondó*, még magyar nyelven is fontosnak tartva ezt a célkitűzést. A jozefinus évtized sosem látott élénkületet hoz a magyar szellemi életbe: újságalapítások, folyóirattervek, tudós társaság létesítésére történő előkészületek, általában fölerősödött szándékok az európai gondolkodással való lépéstartásra jelzik a kulturális mozgalmak konkrét megnyilvánulásait. Ebből a szellemi nyüzsgésből Windisch is kiveszi a részét. 1781-ben indította meg az *Ungrisches Magazin* című, tudományos folyóiratát, amely 1787-ig jelent meg úgy, hogy 1781 és 1783 között négy kötetet sikerült kiadnia, 1787-ben pedig egyet. A folyóiratban az általános magyarországi törekvések tükröződtek, be kell jutni Európa tudományos körforgásába. „Hazánkban vannak oly férfiak—szól a program—, kiknek tudományossága ismeretes (. . .), de többnyire hiányzik az alkalom ahhoz, hogy ez közhasznúvá lehessen . . .” Az 1780. december 21-éről kelt programadó felhívás kulcsszavait a haza (Vaterland), a tudományosság (Gelehrsamkeit) és a hasznossági elv (gemeinnützig) akkortájt sűrűn előforduló fogalomkörében lelhetjük meg. A haza, melynek nem a nyelv a fő jellemzője, a tudományosság, amelytől a hasznossági elv elválaszthatatlan, mégis, egy bizonyos ponton, éppen a honismeretben a bécsitől elváló, a magyarországi viszo-

⁶ ZUBER Marianna: A hazai német nyelvű folyóiratok története 1810-ig. Bp. 1915.; Katalin FENYVES: *Der Freund der Tugend, die erste moralische Wochenschrift in Ungarn*. In: Festschrift. Karl Mollay zum 65. Geburtstag. Budapest Beiträge zur Germanistik. Bd. 4. Hg. von Antal MÁDL. 74—85.

⁷ Az *Ungrisches Magazin* programadó felhívása mellé tegyük a korszakban gyakran használt kifejezést a tudósok köztársaságáról. (Ungrisches Magazin 1782. 138.) Windisch azonban az „ungrische” jelzővel lokalizálja e fogalomkörnek szűkebb, ám egyszersmind valódi érvényességét.

nyokra alkalmazott jelentésével feltétlenül új elem. S ez az újdonság adja meg az *Ungrisches Magazin* igazi érdekességét (s emellett természetesen az, hogy Cornides Dániel cikkeket látta el a lapot).⁸ Valójában nem folyóiratszerű az *Ungrisches Magazin*, sokkal inkább nevezhetnők tanulmány- vagy cikkgyűjteménynek. S bár a honismeret tekinthető sok hasznosat hoz, a cikkek hangvételének szárazsága, a nem annyira szerkesztés, mint inkább a véletlen adta tematika révén keveset árul a jozefinus évtized felíveléséből, vitáiból. Egyáltalában, az *Ungrisches Magazin* mintha kívül maradna a Magyarországot ebben az időben foglalkoztató történelmi, nyelvészeti és más, tudományos vitákból. Folyóiratot evvel a tartalommal (ismét leszámítva Cornides Dániel cikkeit) korábban is ki lehetett volna adni. A Windischre általában jellemző óvatossági hangvétel a lap egészére jellemző.

Még inkább meglepő azonban a többiek kívánságára felújított, immár *Neues Ungrisches Magazin*⁹ címen újraindított lap „kívülállása”. Hogy ehhez hasonló folyóiratra szükség volt, azt a Windisch által is jelzett olvasói igények mutatták. Hiszen 1790 körül olyan folyóirat, amely a dolgozataikat német nyelven kiadni kívánó tudósok, helytörténészek publikációit megjelentette volna, hiányzott. A sokat ígérő kezdet után mind Windisch *Ungrisches Magazinja*, mind pedig Kovachich Márton György folyóirata megszűnt létezni, és ebben valószínűleg nem az érdeklődés hiánya játszotta a főszerepet, hanem a szerkesztés esetlegessége mellett a terjesztés megoldatlansága is. S bár igaz ugyan, hogy Windisch egy előző korszak Landeskunde-szemléletét képviselte, Kovachich pedig tudományosságában közelebb állt a jozefinizmushoz, mint a fokozatosan mind hangosabbá váló magyar nemesi ellenzékhez, a folyóiratok főleg azért szűntek meg, mert kevesen vettek róluk tudomást. Viszonylag kevesen az országhatáron belül, és még kevesebben az országhatárokon kívül.

Hihetnők, Windisch okult előző lapja (nem éppen kudarcából, de) mérsékelt sikeréből. Az előző korszak embere volt, nem győzzük hangoztatni. Azt sem igen vette észre, hogy nagyot fordult a világ sora 1781, még inkább 1787 óta. II. József visszavonta rendeleteit, II. Lipót új módszerrel kísérte meg a magyar (nemesi) ellenállás letörését, a nemesi (nemzeti) követelések mérséklését. Közben a nemességből kivált egy határozott célkitűzésekkel harcba induló reformer csoport, amelyhez a nem nemesi származású értelmiség is csatlakozott. Immár nem II. József felvilágosodott abszolutizmusa körében törekénykedtek. Messzehatóbb célokat tűztek ki maguk elé. Új alkotmánytervezet van születésben, röpiratokat, országgyűlési beszédeket fogalmazznak, versekben nyilvánítanak véleményt az ország helyzetéről, történelmi tanulmányokban hirdetik meg — a filum successionis interruptum miatt — az országnak a régi törvényekkel biztosított jogát a szabad királyválasztásra. Mindez indokolja, miért a nagy várakozás Windisch-szel szemben. Hiszen ezeknek a problémáknak magyarországi német folyóiratban történő fölvetése számottevő segítséget jelenthetne ama reformer csoportnak, amelyről a följebb szóltunk. Emellett az európai nyilvánosság elé lépést eredményezhette volna. Hiszen a „magyar ügy”, Magyarország ügye európai visszhangjáról már eddig is gondolkodtak a latin és a német nyelvű röpiratok, e kérdés — ha egyelőre másutt nem, de az 1780-as esztendőekben különösen Schlözer lapjaiban — külföldön is hangot kapott. Windisch újonnan megindított folyóirata az egyre szigorodó cenzúra ellenére lehetett volna az ellenzék szócsöve. Akár burkoltabban, mint külföldi lapban, itt is megszólalhattak volna a kívánságok, a

⁸ I. FRIED: *Slavica in der Bibliothek von Daniel Cornides*. *Studia Slavica* 1979. 131—136.

⁹ A lap teljes címe: *Neues ungrisches Magazin, oder Beyträge zur ungrischen Geschichte, Geographie, Naturwissenschaft, und der dahin einschlagenden Literatur*. Hg. von Karl Gottlieb WINDISCH. Im Verlage der Schaufischen Kunsthandlung und bey Ignaz Alberti in Wien. (A továbbiakban: NUM).

követelések. S hogy ez nem így történt, az Windisch felfogásának, „világnézetének” tulajdonítható. Régebbi típusú szemléletrendszerének, amelyben a Habsburg-alattvaló feltétlen hűsége és a lokálpatriotizmus színei egyként domináltak. Ezért aztán az ellenzék röpiratokba szorult, melyek mindenestre korlátozottabb nyilvánosságot jelentettek, illetve külföldi folyóiratba. Mindenekelőtt a jénai *Allgemeine Literatur-Zeitung*ba,¹⁰ amely folyamatosan adott hírt a magyarországi szellemi mozgalmakról. Például olyan formában, hogy recenziókat közölt az ellenzéki szellemű röpiratokról. A jénai *Allgemeine Literatur-Zeitung* recenziói között ott leljük Schedius Lajost, aki 1791-ben tért haza, hogy aztán elnyerje az egyetem esztétikai tanszékét, és Engel János Keresztélyt, a *Neues Ungrisches Magazin* munkatársát. De rajtuk kívül is bőségesen akadt olyan tolforgató, aki egy szabad szellemű *Neues Ungrische Magazin* rendelkezésére bocsátotta volna tollát. S bár igaz az, hogy egy lapszerkesztő „mozgási tere” ugyancsak beszűkült 1791—92-ben Magyarországon, a *Neues Ungrisches Magazin* vértelen tudományosságánál azért korszerűbb szerkesztői magatartás is elképzelhető ekkor, mint ezt pl. Kazincezy Ferenc *Orpheusával* igazolhatjuk.

Windisch új folyóiratából mindössze két kötet jelent meg, abból egy a szerkesztő halála után. A program a régi, a célkittűzés a lehető legszerényebb. „Freylich wird man auch in diesem Magazine nicht lauter Meisterstücke antreffen, aber doch gewiss eine Menge brauchbarer Materialien finden, die den künftigen Schriftsteller in den Stand setzen können, solche zu liefern”. Ez a fajta szerénység a windischi emberi magatartás sajátja, szerkesztőként nem látszik elég meggyőzőnek. Ugyanis az európai tudományosságba való belépés nem történhet pusztán anyaggyűjtéssel, még azzal sem, hogy a folyóirataikkal oly hasznos anyagokat közölnek, amelyek későbbi remekek alapjául szolgálhatnak.

A lapok munkatársa jórészt a régi, a cikkek nagyobbik hányadát maga Windisch írta, azon az ismeretterjesztő-oktató hangon, amely könyveit is jellemezte. E folyóiratában újdonságként jelentkezik a szepességi helytörténetírás, még hozzá *polémikus* hangsúlyokkal. Nem pusztán a topográfiai témák kiszélesedéséről van szó, hanem támadó-védekező helyi tudatról is, anélkül, hogy későbbi nacionalizmusok előlegeződnenek. Élénk színekkel ecseteli a cikkrő a Szepesség viszonyait, kiemeli, milyen védelemre szorulnak a szepesi németek hagyományai. Különös figyelmet érdemel a szepességi falvak, köztük Gerlsdorf, németiségének rajza:

„da aber ihre Mitunterthanen Schlawaken (!) sind, und sie von der Zeit an, da sie keinen eigenen Prediger haben, den schlawakischen Gottesdienst in dem benachbarten Orte Bottsdorf, der auch vor Zeiten deutsch war, besuchen; so haben sie durchgängig die schlawakische Sprache erlernt, und sie bey ihren Kindern die Muttersprache vergessen werden lassen. Jetzt, da sie vollends einen schlawakischen Schullehrer angenommen haben, ist es zu vermuthen, dass das noch übrige Deutsch in wenig Jahren völlig aussterben werde.”¹¹

A súlyosnak ható szavak, mondatok azonban csak messziről sejtetik a későbbi nemzetiségi-nyelvi ellentéteket. A tényfeltárás, a topográfia száraz-tárgyilagos-leíró módszere nem engedi felszínre jutni az indulatokat. Az ilyen jellegű tényfeltárások az általánosabb jellegű leírásba vannak beleágyazva. Ennek a cikkeknek és más, hasonló értekezéseknek a higgadt hangvétele a természetes jellemzője. Ezen a szenvedélytelen előadásmódon lép túl

¹⁰ Karl-Heinz JÜGELT: *Die Rezensionen der ungarischen und Ungarn betreffenden Schriften in der „Allgemeinen Literatur-Zeitung” 1785—1803*. Rostock 1975.; Uő: *Die Ungarische Jakobinerbewegung in der „Allgemeinen Literatur-Zeitung”*. Wissenschaftliche Zeitschrift der Wilhelm-Pieck-Universität Rostock. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe 1977. 307—315.

¹¹ *Beitrag zur Geschichte und gegenwärtigen Verfassung der ungrischen Sachsen in der Zips*. NUM 1791. Heft 1.

a folyóirat már emlegetett vérbeli történésze, Engel János Keresztély. Szintén a Szepeségből származott el, Göttingában lett Schlözer kedvelt tanítványa, a felvilágosodott, pragmatikus-kritikai történetírás képviselője. Később szembefordult mesterével a német kulturális felsőbb rendűség vitatásával. Publicisztikai vénáját később írt hatalmas monográfiáiban nem érvényesíthette, a *Neues Ungrieches Magazin*ban, majd a jénai folyóiratban azonban olvasmányos írásmódjával is kitűnt. Ugyancsak — publicisztikailag is! — erőssége lett Schedius *Zeitschrift von und für Ungern* c. lapjának. Szemben Windisch szenvtelennek tetsző előadasmódjával, Engel határozottan nyilvánít véleményt, magabiztosan vitázik, igazít helyre tévedéseket, fejt ki álláspontot. Az előd és a kortárs magyar történészek pontatlanságait indulatosan teszi szóvá, és új forrásbázis bevonását javasolja a régi magyar történelem tanulmányozásába. Még frissek a göttingai élmények, ott kerültek a kezébe a Schlözer által kiadott orosz évkönyvek. Szláv nyelveken tudó vagy valamelyik szláv anyanyelvű tudós honfitársát arra biztatja, hogy bátran nyúljon az orosz történészek munkáihoz. Orosz történelmi munkák magyar vonatkozásait különösen, módszertani eredményeiket pedig általában hasznosítsák a magyar történetírás számára.¹²

Jellemző Engel módszerére egy apró cikkekből álló, magyar történeti tárgyú sorozatának módszertani bevezetője:

„Von einer mikrologischen Untersuchung über Ladislaws Genealogie wollen wir ausgehen, und mit dem Ursprunge eines für sich bestehenden Volks, eines eigenen heutigen Vasallenstaates schliessen; zum Beweise des Satzes: dass oft dem ersten Anblicke nach geringfügig scheinende gelehrte Spitzfindigkeiten, zu grossen und wichtigen Resultaten führen können.”¹³

Az aprólékos kutatás, a részletkérdéseknek látszó adatsorok számbavétele mellett történelmi Engelt, összhangban azzal, ahogy a felületes és könnyen tévútra vezető (bár később igen csak divatosá váló) etimologizálást bírálja. Egy másik tanulmányában Cornides Dániel egy magánleveléből indul ki.¹⁴ Ezzel és azzal a ténnyel, hogy Engel volt az, aki vállalta Cornides hátrahagyott munkáinak gondozását, kiadását, azt dokumentálta, hogy Cornides pragmatikus történetírása hivatott folytatójának érzi magát. Ezért a történeti forrásokat diplomatikai, genealógiai, nyelvészeti és szorosabb értelemben vett, hagyományosnak mondható történeti módszerrel vizsgálja, az egyik fajta megközelítési móddal ellenőrizve a másikat.

Voltaképpen Engel az egyetlen, aki a frissebb, újabb módszereket képviselte a *Neues Ungrieches Magazin*ban, egy másik, később ugyancsak nevéssé fejlődő munkatárs, a Széchényi Könyvtár majdani könyvtárosa, Miller Jakab Ferdinánd a régebbi típusú értekezések közül való.

A topográfiai, történeti-földrajzi tanulmányok között említést érdemel, hogy Pozsonyról több cikk szól, nyilván a helybeliek érdeklődését kielégítendő. Kiváltképpen a *Chronologie des Theaters zu Pressburg* c. beszámoló forrás értékű.¹⁵ Emellett ez az a cikk, amelyben a régi-új célkitűzés manifesztálódik. A cikkíró szerint a pozsonyi színházi törekvések azért fontosak, mert bizonyítékot szolgáltatnak, miszerint Magyarország a szomszédos országokkal az irodalmi felzárkózás tekintetében lépést tart. Ami egyrészt arra utal, hogy az 1770-es évektől kezdve Bécsben is fontossá váló színházi változások, mozgalmak Pozsony-

¹² *Ueber die Ismaeliten oder Sarazenen in Ungern*. NUM 1791. Heft 2.; *Ueber die Bissener und den Ursprung dieses Namens*. Uo. 1792. Heft 2.

¹³ *Wer waren die Neugari im Mittelalter? War Ladislaus der Kumaner dem Römischkatholischen oder Orientalisch-Griechischen Lehnbegriffe zugethan? Und wie und durch wen nahm der Moldauische Staat seinen Anfang?* NUM 1792. Heft 2.

¹⁴ *Etwas über die Obergespänne des Kraschower und Kewienser Komitats*. Uo.

¹⁵ NUM 1792. Heft 1.

ban is éreztetik hatásukat, másrészt, a színház funkciója fokozatos felértékelődése itt is hangot kap. Míg más újságok öntudattal vállalták, hogy a magyar tudományosságot, a magyarországi szellemi életet közvetítik, képviselik, a külföld előtt megvilágítják, addig a *Neues Ungrisches Magazin* csak ilyenformán, ilyes típusú cikkbe rejtve, tette meg ugyanezt. A pozsonyi színházi törekvések kifejezték annak a rétegnek a magatartását, amelynek Windisch is szószólója volt. Elsősorban német színművek és operák (daljátékok) színvonalas színre vitele a pozsonyi német színház érdeme. Bécs egyfelől mintát adott a műsortervezésre, másfelől a különbözőzés szándékára is ösztönzött. Ezért nem zárkoztak el a magyar tematikájú színművi színpadra hozásától sem, ezzel éreztetve, hogy a lokális vonatkozások is lényegesek számukra, egy tágan értelmezett hungarus patriotizmus szellemében.¹⁶ Emellett a Pozsonyban tartott magyar országgyűlések sem maradtak hatás nélkül a pozsonyi polgárra.

A *Neues Ungrisches Magazin* — szemben elődjével — nem tekint a szűkebb értelemben vett Magyarországon és Erdélyen túlra. Így csak erősen mérsékelt hatással teljesíthették azt a szándékot, amelyet más tudományos lapok vagy akár Windisch morális folyóiratai vállaltak, az olvasási kedv növelését¹⁷ és bekapcsolódást a nemzetközi tudományos életbe. A *Neues Ungrisches Magazin* több cikke rekapitulálása volt a korábban már színvonalasabban és frissebben feldolgozott témáknak. Amit célkitűzésként a magyarországi német sajtó megjelölt, ti. az általános vagy egyetemes felvilágosodás (allgemeine Aufklärung) terjesztése ilyen módon, korszerűtlenül nem teljesedhetett.

A körülmények úgy hozták, hogy Windisch lett a szerkesztője a század végén reprezentatív szándékkal szerkesztett magyarországi német nyelvű tudományos folyóiratnak. De ilyen folyóirat kiadására az egyre inkább fáradó Windisch alkalmatlannak bizonyult. A *Neues Ungrisches Magazin* a XVIII. század utolsó évtizedében még egyszer felmutatta a század elejének honismertető törekvéseit, és — ez viszont nem csekély érdeme — J. Chr. Engel személyében megszólaltatta a felvilágosodás kritikái szellemű történetését. Windisch már nem érte meg folyóirata második kötetének megjelenését. S azt sem sejtette, hogy veje, Schedius Lajos majd nehezebb időkben új folyóirat kiadására szánja rá magát. A *Zeitschrift von und für Ungern* (1802—1804)¹⁸ első számában olvashatjuk a máig megfontolandó méltatást Windischről. Schedius az ő kezdeményeit teljesíti majd ki — magasabb színvonalon.

FRIED ISTVÁN

A Magyar Száműzöttek Lapja. Az első amerikai magyar hírlap 1853-ban. Az első, Amerikában kiadott magyar nyelvű hírlap egészen a legutóbbi időkig csak utalásokból volt ismert.¹ Tudomásunk szeriint teljes sorozata — összesen hat szám — nem található meg

¹⁶ Jellemző példája ennek az elfogulatlanságról tanúskodó magatartásnak Seivert százsz történetés cikke) (valószínűleg Jánosé, akinek posztumusz könyvét jelentette meg Windisch): *Ob die Siebenbürgischen Sachsen Nachkommen der alten Dazien sind.* NUM 1791. Heft 4. „Einige bewegen Himmel und Erde, ihr die Ehre der ältesten Nation im Lande zu behaupten, und erklären sie für Nachkommen der alten Dazier, Geten und Gothen.” Seivert ugyan 1785-ben már meghalt, de elképzelhető, hogy az eredetileg az *Ungrisches Magazin* számára küldött cikkét ezúttal közölte Windisch.

¹⁷ Pedig e célból adott közre Windisch történelmi anekdotákat. Der beschämte Obrenbläser címmel Mátyás királyról (NUM 1791. Heft 1.), majd ez év harmadik füzetében ilyen címmel: *Vom Ursprunge des Flusses Arwa; Von der Türkischen Belagerung des Stadt Güns; Etwas von des königs Mathias Bibliothek; Zusätze zu den Temescher und Pressburger Grafen.* A fő cím: *Anekdoten und kürzere Nachrichten.*

¹⁸ FRIED István: *Schedius Lajos és folyóirata (Zeitschrift von und für Ungern, 1802—1804)* MKsz 1981. 81—94.

¹ LIPTAY Pál: *New Yorki magyar tárcza. = Fővárosi Lapok.* 1871. 112. sz. 502—503.

egyetlen hazai vagy amerikai közgyűjteményben sem, az Országos Széchényi Könyvtár állományában is csak újabban van meg az első, második és a negyedik szám.² A lap részletesebb leírása eddig még nem történt meg, ezért nem látszik érdektelennek *A Magyar Száműzöttek Lapjának* bemutatása.³

Az első amerikai magyar lapot New York-i 48-as magyar emigránsok alapították — feltehetően Kossuth Lajos ösztönzésére. Az első szám 1853. október 15-én jelent meg, Kornis Károly jogász és publicista szerkesztésében és kiadásában, valószínűleg Kossuth anyagi támogatásával, egyes feltételezések szerint egyenesen az emigráció által egy későbbi felszabadító háború céljaira vásárolt fegyverekhez tartozó két tábori nyomda egyikeként a betűivel nyomták.⁴

Maga Kornis Károly — akit az első amerikai magyar újságíróknak is szoktak nevezni — 1822. április 19-én született Aradon, középiskoláit Szegeden, jogi tanulmányait Pesten végezte. Ügyvédi vizsgát 1844-ben tett. 1848-ban a pesti egyetemen a büntető jog tanára, majd még ugyanez év őszén a délvídeken kormánybiztos, 1849-ben a szegedi véstörvény-szék elnöke. A forradalom bukása után bújdosásra kényszerült. Távollétében halálra ítélték, és jelképesen — in effigie — felakasztották. 1850-ben sikerült külföldre jutnia, előbb Franciaországba majd az Egyesült Államokba. New Yorkban kezdte élete legjelentősebb vállalkozásába, a lap kiadásába, azzal a céllal, hogy az amerikai magyar emigrációt összefogja Kossuth messzeteremtő terveinek a megvalósítása érdekében.⁵ A lap bukása után Brazíliába megy és Rio de Janeiróban telepedik le, előbb fényképészként tevékenykedik majd keresett ügyvéd, közben különböző hazai lapoknak is küld cikket, tudósításokat. A honvagy annyira gyöttri, hogy hazatér amnesztia nélkül az Arad megyei Gyórokra, elhatalmasodó tüdőbaja 1863. január 27-én végez vele, csak néhány nappal halála előtt kapott kegyelmet a császártól.⁶

A Magyar Száműzöttek Lapjának első száma elég hibásra sikerült, mivel az amerikai nyomda betűről hiányoztak a magyar ékezetek, az egyes példányokon maga Kornis pótolta a hiányosságokat — ez az OSZK tulajdonában található példányokon ma is látható. A nyomdai munkákat Dancs Lajos (1827—1891), a szabadságharc századosa és a lengyel Gorszky Xavér végezte egy osztrák szakember segítségével. Dancs visszaemlékezéseiben így írt erről: „egy bécsi légionárius, ki ottan betűszedő volt . . . Kornis lapját szedte s állította össze; a legnagyobb készséggel tanított meg a betűszedés mesterségére”⁷. Tehát a meg nem nevezett osztrák légionárius volt az egyetlen személy, aki értett a lap körül tevékenykedők közül a nyomdászathoz, és ő feltehetően nem tudott magyarul. A négyoldalas, a százas példányszámot nem sokkal meghaladó lap kiszédése és nyomása tíz napig tartott.

A New York-i Spruce street 17. szám alatti ház manzárd szobájában kiadott és nyomtatott lap lényegében azzal a céllal jött létre, hogy az amerikai magyar emigránsokat összefogja, ápolja az anyanyelvet és főleg tájékoztasson az aktuális, a magyarokat is érintő eseményekről, különös tekintettel arra körülményre, hogy alakulóban volt egy légió az egykori honvédekből, akiket a törökök oldalán kívántak bevetni a krími háborúban.

² Ács Tivadar: *Magyarok az észak-amerikai polgárháborúban 1861—1865*. Bp. 1964 32—33. — Ács T. szerint *A Magyar Száműzöttek Lapjának* csak az első száma található meg Amerikában, a New York-i városi könyvtár Feleky-féle gyűjteményében.

³ NAGY Csaba: *Magyar Száműzöttek Lapja*. = Élet és Tudomány. 1978. 41. sz. 1305.

⁴ KOVÁCS József: *A szocialista magyar irodalom dokumentumai az amerikai magyar sajtóban*. . . Bp. 1977. 14.

⁵ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. VI. Bp. 1046—1050.

⁶ RÁCZ RÓNAY Károly: *Az első amerikai magyar újságíró* . . . = Külföldi Magyarok. 1921. 16. sz. 7.

⁷ DANCs Lajos: *Töredékek tíz éves emigrationalis élményeimből*. Nagyszőlős. 1890. 52.

Magá Kornis, lapjának első számában, a bevezető cikkben írt kiadványa célkitűzéseiről, tájékoztatott a megjelenés körülményeiről, az anyagi nehézségekről:

„Honfitársak!

Itt nyújtom önöknek testvéri üdvözlésem mellett a 'Magyar Száműzöttek' című heti lap első számát. Fogadják abban testesítve az ígét, a' melynek valósítására nézve a' mult hólnapban ígért tétetett.

Ekkoráig ugyan az előfizetések oly számban, mint a' hogy azt e' lap fentartása igényli, még benem érkeztek. Ám de keblem lelkesültsége, mellyel e' válatat életbe léptetését felkarolám, nem engedé hogy e' körülményt oly akadályul fogadjam, mely a' honfiui érzettől túláradt szív vágyainak teljesülését csak pillanatra is megakasztani, avagy továbbra halasztani tudhatná. Ugyanazért e' lapra nézve nem csak a' szerkesztőséget, de a' kiadóságot is átválalva a' közreboocsájtást megindítottam . . .

A' lap kiállítására igényelt költségek be-érkezte előtt is a' kiadást megindítám, hogy az által a' mindanyiuink üdv-kivánata, és vágyteljes fohászátlól üdvözölt válatatot haladéktalanul a' valósítás terére álltva mutathassam fel, 's ez által a' kicsinyhitűek elől azon kétélynek még ürügét is elozslasam, a' melynél fogva azok talán csekély létszámunk s' szigorú körülményeink közepette, itt az új világban egy magyar lap kiállítása lehetőségében elég szilárdan bizni nem merészelték."

A bevezető cikk további részeiben közli Kornis a lap tulajdonképpeni célkitűzéseit, az adott körülmények miatt eléggé általánosságokban vázolva azt, hogy a megoszló és különböző nézeteket valló emigránsok érzékenységét lehetőleg semmilyen formában ne sértse, hogy a közös cél érdekében sikerüljön őket egy táborba összegyűjteni:

„Először is tudnillik oda szeretném a' működést irányozni miszerint e lap, itt kint fidegen földön kevés létszámunk 's szétszort állapotunk daczára is nemzeti literaturánk életjele s orgánuma gyanánt tüntethesse magát; 's másodsor hogy e' lapban, a' Hazánk közügyét illető eseményekről, viszonyokról, eszméinkről, 's létünk körülményeiről is, részrehajlatlan eredeti jegyzeteket 's emléké adatokat hagyassunk hátra az utó-ivadék számára . . . én e' lapot legtávolabbról sem szándékozván saját egyéni nézeteim közlönnyé alakítani, azt az összes honfiui társadalmunk közvéleményének korlátlan nyilvánulhatásaira tárom-fel orgánomul, 's a' tekintetből szerkesztő politicai irány gyanánt, csupán ama mindannyi Magyar keblében egyiránt honoló alap elvet említem el: miszerint Hazánk közjogi állapotjára nézve 1849-diki April 14-én kimondott önálló 's független állam minőségét, mint jogszeszterűség, törvényesség, tény gyakorlat, s testvéreink vére által is szentesített helyzetet tekintvén csupán törvényesnek . . . mindenek előtt is minden politicai működésünknek arra szükség irányulva lenni, miszerint hazánk a bitórló Osztrák Császári ház uralma alól kiszabadittatván, az önálló 's független Európai államok sorába vissza helyeztessék. Ha ez egyszer megtörtént, azon túl hogy a' Hont tulajdonképp minő állam-szerkezet, vagy kormány-forma szerint lenne legezlszerűbb rendezni . . . erre nézve a felszóllalhatási tér mindanyiuink előtt szabadon áll . . . 's a' Honfitársak özvege bírják az eldőntő szavazatot." Itt a jövendő államforma kérdésében Kornis azért nem kívánt állástfoglalni, hogy ezáltal az migráció minden irányzatának a támogatását megnyerje, ezért azt javasolta, hogy „ha még oly annyira eltérő nézetekben nyilvánulna is a' szabadság 's annak létesíthetése iránti fogalmunk 's óhajtásunk: igyekezzünk mindenkor egy bizonyos összetartási pontban egymással karöltve találkozni . . .

Ez irány vázlat az, mit én legüdvösbb politica 's eljárás gyanánt követni óhajtók, 's követésre ajánlok."

Sajnos, ennek a kompromisszumos és a politicai ellentéteket félretevő programnak sem sikerült annyira egy táborba összehozni az amerikai magyar emigránsokat, hogy ellentéteket feledve támogassák Kornis lapját. Természetesen a korabeli emlékiratok ismeretében azt is meg kell jegyezni, hogy akkoriban az amerikai magyarok többsége igen nehéz anyagi körülmények között tengődött, tehát sokuknak ezért nem állt módjában előfizetni a lapra, így aztán csak 117-en jelentették be, hogy támogatják Kornist, és ezeknek is csupán csak körülbelül a fele lett tényleges előfizető.

A lap következő cikke az akkor nagy nemzetközi visszhangot keltő Koszta Márton-féle esettel foglalkozott — egyébként a témára többször is visszatértek a lapban. A Koszta eset lényege az, hogy a Koszta nevű magyar emigránst 1853-ban az anatóliai Szmírnába küldte üzleti megbízatással egy amerikai cég, ott azonban osztrák ügynökök elrabolták és egy császári hadihajóra hurcolták. Az ugyancsak ott horgonyzó amerikai hadihajó, a St. Louis, emberséges kapitánya Duncan Ingraham hajójának ágyúit az osztrák hajóra irányította és így kényszerítette ki, hogy szabadon engedjék az elrabolt magyar foglyot. Ezután a hazatérő Kosztát és főleg az amerikai kapitányt Amerika szerte lelkesen ünnepelték. Az eseményre felfigyeltek a kor nemzetközileg ismert emigráns politikusai is, többek között maga Garibaldi.

A lap így írt kissé megkéskve a nevezetes esetről:

„A' Koszta Márton féle ügy 's Ingraham tette iránt felmerült nyilatkozványok.

Koszta Márton honfitársunknak az osztrák kormány rabló körmei közül lett kiszabadítása, úgy szinte az annak folytán Ingraham Egyesült-Állami hajós kapitány irányában felmerült nyilatkozványok, nagy részben ez előtt több hetek sőt hónapokkal történtén, azok közleményét e' lap már a' maga első megjelenésekor az idegen napi sajtók útján annyira kiszákmányoltan találá, miszerint az arra vonatkozó minden tudósítások e' lap hasábjában csaknem mint rég történt, 's elregélt dolgok ismétlése fordulhat elő...”

Ezután Kornis az amerikai magyarok Ingraham kapitány hőstettével kapcsolatos megnyilatkozásait ismerteti:

„A' Smyrnai esemény hire reánk Magyarokra kétszeres hatással volt, 's magasztos öntudattal elmondhatjuk, miszerint az elsők közé tartozánk, kik Ingraham kapitány s az egyesültállami e' tárgyban érdekelve volt kormány-képviselők részére, a' nyilvános hála kifejezést indítványba hozók...”

A magyarok hála megnyilatkozásaihoz más nemzetek emigráns szervezetei is csatlakoztak és együtt közös nagygyűlés megrendezését határozták el:

„A' többi nemzetek számüzöttei, és New-York város különféle társulatainak küldötteiből megalakult választmány a'... tömeges népgyűlés, és nyilatkozványi ünnepély megtartására September hó 22-ét mint az 1789-ki franciaia forradalom év-napját tűzte ki, és az ünnepély helyéül a' Metropolitan-Hallt választotta.”

A lap további számai is részletesen tájékoztattak a Koszta-Ingraham ügy eseményeiről. A már bejelentett népgyűlésen Mészáros Lázár altábornagy tört angolással tartott beszédet, majd Kornis angolul írt köszönő nyilatkozatát olvasták fel, amelyet az emigráns magyarok aláírtak. Az ülésen még Garibaldi üdvözlését is felolvasták. Majd megszavazták a kapitány részére egy arany emlékérem veretését:

„...hős kapitány részére egy arany emlék-péNZ létesítését indítványozván, annak megszavazására kívánja a' gyülekezetet felhívni” ezután „a' zenekar felhíva a' »Nincs még oda Lengyelország« lengyel forradalmi ária eljátszására, mi is elharsogtatván csak hatar a' »Marseillese« és »Rákóczy« kezdetű hangoztatni...”

Ugyan e' tárgyban ehhez hasonló ünnepélyek s gyűlések az Egyesült-Államok számos egyéb helyein is tartattak...”

A Kosztká—Ingraham ügygel egyébként a Kongresszus és az Egyesült Államok akkori elnöke — Franklin Pierce — is részletesen foglalkozott, az affér miatt majdnem megszakadtak a diplomáciai kapcsolatok az USA és az Osztrák császárság között. Az eset bevonult a nemzetközi diplomácia történetébe is, hiszen Koszta akkor még lényegében nem volt amerikai állampolgár és mégis egy teljes jogú polgárt megillető védelmet kapott új hazájától. Ausztria erőlyesen követelte Koszta azonnali kiadatását és elégtételt is kívánt

Ingraham kapitány általa jogtalanak minősített eljárásáért, mindezt az amerikai kormány kereken megtagadta. WM. L. Marcy amerikai külügyi államtitkár 1853. szeptember 25-én jegyzékében a következőkben foglalta össze az amerikai álláspontot:

„Ámbár Koszta az első papir kivételével nem nyerte el egy amerikai állampolgár összes jogait, de az első papir elegendő ahhoz, hogy őt amerikai nemzeti jelleggel ruházza fel, mely jelleggel — nemzetközi jog értelmében — mindazok birnak, kik az állam területén állandóan letelepedtek. Az Egyesült Államok kormányának volt tehát joga, pártfogását, védelmét Kosztára kiterjeszteni.”⁸

Az amerikai magyarok további történetével kapcsolatos igen alapvető közlemény is napvilágot látott *A Magyar Száműzöttek Lapjában*, ugyanis felhívást tettek közzé egy magyar egyesület alapítására. E felhívás alapján megalakult egylet lett az első jelentősebb magyar társulás az Egyesült Államokban. Lényegében ezzel a felhívással vette kezdetét az amerikai magyar társulások sora, amelyek közül némelyik még ma is létezik. Ezek az egyesületek lettek a későbbi, elsősorban gazdasági okok miatt kivándorolt magyarok összefogói, anyagi támogatói, az anyanyelv megőrzésének eszközei, klubok és könyvtárak alapítói.

A feltehetően Kornis által megfogalmazott egyesülésre felszólító „Értesítő” című közlemény némileg rávilágít a „New-Yorki magyar ápoló egylet” megalakulásának a körülményeire. Egyben az is kiderül belőle, hogy az egylet elsődleges célja akkor még elsősorban a száműzetésben megbetegedett és nehéz anyagi körülmények közé kerülő magyarok támogatása volt:

Íme a szöveg:

„Mint hogy a' száműzetés keservei s' a' kedvezőtlen viszonyoknak hatásaitól sujtott helyzetünk, majdnem általán véve oly szigorú körülmények közt hánykodtat mindannyiunkat, miszerint megbetegedés esetében közülünk csak igen kevesen láthatják magukat a' nyomor 's inség ellen biztosítva, hogy e' szerencsétlen állapot beálltával, a tökéletes elhagyatottság előli maga megovhatásra, egyszersmind pedig a' szükséges ápolatás- 's orvosi segélybeni részesülhetésre a' kölcsönös testvéri érzet útján alkalom nyujtassék; a' New-York Városában 's környékén lévő Honfitársak, még múlt 1852-ik évi November havában »Magyar beteg ápoló egylet« czimen Freund Honfitárs elnöksége alatt, egy jótékony társulatot alakítottak, a' mely feladatául fogadá, betegség esetében ellátni mind azon Honfitársakat, kik magukat az egyletnek tagjaivá avatják . . .

Az egyletbe tag gyanánt befogadtatik minden magyar, valamint olyan külföldi is, a' ki a' magyar Szabadságharczban, a' magyar ügy mellett tetteges részt vett . . .

. . . az itt New York 's környékén lévő Honfitársak egy segélyezési fiók pénztár alakítást indítottak meg, melynek feladata az olyan hontestvérek számára, kikről kibizonyosodik, hogy nem önhibájuk miatt mulasztották el a' fentebb említett jótékony egyletbe való belépést betegség esetében segélyezésképp a' körülmények szerint, bizonyos meghatározandó összevegecskét juttatni.

. . . a' Honfitársak annak gyámolítására kéretnek fel, 's oda utasítatnak, miszerint arra vonatkozó adakozásaikat Török L. pénztárnokhoz juttatni sziveskedjenek.”

Úgy gondoljuk, hogy az itt közölt nyomtatott magyar nyelvű szöveg az első, amely Amerikában magyar egyesület szervezésére szólít fel.

A lap első számában még két további közlemény jelent meg. Az első „Előfizetési felhívás”, amelyből megtudhatjuk, hogy a lap „hetenként egyszer, egy-egy négyhasabú nagy nyomtatott ívén” jelenik meg. New York-ban, valamint az Egyesült Államokban Kaliforniát leszámítva negyedévenként egy dollár az előfizetési ár, máshol 1,50, egy példány ára 10 cent. Kornis hirdetések közlésére is számított „Magán hirdetéseknel minden egyes nyomtatott sorhely díjja” öt cent. A levelezést és minden egyéb küldeményt Török

⁸ KENDE Géza: *Magyarok Amerikában. Az amerikai magyarság története. I. köt.* Cleveland, O. 1927. 255.

Lajos volt százados „boarding” házába New York Lispenard-Street 41 számba kérte a szerkesztőt. A következő közlemény mentegődzés volt a nyomdai hibák miatt;

„A’ nyelvünk sajátsága által igényelt különös betűk megszerzése előreláthatván akadályokra akadván, e’ lap első megjelenése minden számításunkon kívül huzódott illy későre . . .”

A *Magyar Száműzöttek Lapjának* második száma 1853. október 22-én jelent meg. A vezércikket *Kornis Károly* írta benne „Európa jelen közügyi helyzeté”-ről, melynek befejező részében kifejti, hogy Európa népei csak közös harcuk eredményeképpen lehetnek valóban szabadok:

„A’ nép vezér főnökei gyanánt tekinti minden nemzeti különbség nélkül mind azokat, kik az ő érdekében működnek. Egy Kossuth — Mazzini — ’s a’ többtől épp úgy várja ügyének megváltását a’ Német, Lengyel, vagy Francia: miként az Olasz vagy a’ Magyar; mert hisz a’ gyászos tapasztalás saját testvéreink vérével ira keblünkbe azon tudatot, miszerint a’ részletes forradalom, a megváltás áldozatait szaporíthatja csak; de a’ váltáság üdvét elő nem teremtheti.”

Továbbá a „Heti Szemle” rovatban rövid hírekben tájékoztattak a magyarországi, európai és amerikai eseményekről, többek között megtudhatjuk, hogy Orsova közelében megtalálták az elrejtett magyar koronát, a száműzött Hugo Victor és Ledru Rollin „izgató nyomtatványokat” küldött Franciaországba, az Amerikába akkor megérkező Koszta Mártont Bostonban ünnepélyesen fogadták, valamint, hogy „Liszt Ferenc hazánkfia ’s zongora virtuóznak ide New-Yorkba leendő érkezése naponta váratik.”

A lap „Szépirodalmi csarnok” rovata érdekes módon közöl az akkor már régen elhalálozott Petőfi Sándornak tulajdonított oly verset, amelyet már ő nem írhatott. A vers címe: „Felköszöntés Ferencz Josef név-napjára”, a nyolc versszakos költemény hangnemenek érzékeltetésére csupán négy sort idézünk:

„A’ Szerencse úgy legyen sajátod, / Miként azt a’ magyar nép kívánja, / Álmaidat sátnak zavarják, / Te-akasztott emberek Királya!” . . .
(Petőfi Sándor 1850.)”

Viszont közöl a lap egy valódi Petőfi Sándor verset is *Bem-hez 1849-ben címmel Az erdélyi hadsereg* címen ismert verset. Katona Miklós volt ezredestől: *Töredék egy száműzött naplójából*, valamint *A besorozott Honvéd dala* című költemény egy „ismeretlen szerzőtől”.

Az *Ima* Damjanich János 1849. október 5-ről 6-ra virradó éjjel frott utolsó imáját tartalmazza. Feltehetően a vértanú tábornok imája itt jelent meg először nyomtatásban. Továbbá közöl még Kornis egy leírást *Az aradi csatáról*.

A második számban is megjelent egy közlemény a New York-i magyar egyletről, lényegében azonos szöveggel mint az első számban.

Figyelemre méltó körülmény reklámtörténeti szempontból is az első amerikai magyar hírlapi hirdetés, amely Török Lajos New York-i vendéglőjét reklámozza.

Íme a szöveg:

„Tudomásul.

Török Lajos Honfitársunk New-Yorkban Lispenard Street 41, szám alatt boardingházat tartván, abba mind élmezés, mind pedig szállással ellátás végett jutányos áron kielégítő fogadtatást ígér.”

Azért is említésre méltó ez a hirdetés, mert a későbbi amerikai magyar hírlapok igen jelentős részét majd a hirdetések töltik ki, a lapok részben ennek a körülménynek köszön-

hették rentabilitásukat is, másrészt segítették ezek a hirdetések az egzisztenciájukat megalapító kivándorlókat, hiszen a vállalkozók beindulását elsősorban a lapot olvasó korábban kikerkezőktől várhatták és remélhették.

Sajnos, a következő, harmadik szám, amely november 4-én jelent meg, nem áll a hazai kutatók rendelkezésére (tudomásunk szerint külföldön sincs meg), így tartalmáról csak közvetett forrásokból értesülhetünk.⁹ Többek között arról, hogy Kornis *Honfitársak* címmel részvételre szólítja fel az amerikai magyarokat a kitörő félben levő orosz—török háborúban, amelyben „alkalom nyiland a bosszura”. A „Szépirodalmi csarnok” című rovatban megjelenik Petőfi Sándor *Honvédje*, és egy ismeretlen szerző *Örtálló* című költeményén kívül Teleki Blankáról, Leövey Kláráról és Bernvaller Erzsébetről írnak *Hazánk szabadságharcos vértanú* címmel. Az utolsó oldalon Kornis felhívást tett közzé annak érdekében, hogy hírlapja előfizetőinek a számát növelje, ugyanis gyakorlatilag mindössze csak hatvan volt a tényleges megrendelők száma, és ez megközelítőleg sem volt elég a lap fenntartására.

A negyedik szám november 15-én már csökkentett terjedelemben két oldalon jelent meg, feltehetően az anyagi nehézségek miatt. Nagy jelentőségű felhívás jelent meg a lap élén, Kornis és Török Lajos aláírásával, amelyben felkéri Kossuth Lajost, hogy vezérelje a krími háborúra készülődő magyarokat:

„Honfitársak!

Számüzött Testvérek

... Oroszország Európa népei és a szabadság kifejlődése ellen évtizedek óta a legszemtelenebb erőszakoskodást követve működik ...

Kormányzó Urat a lelkesült hazafiság legbuzgóbb szózatán felhívjuk, miszerint Hazánk zászlója alatt csatára vezéreljen; csatára, melyre egy részt a Török iránti hála elismerés kegyellete, s az Orosz elleni méltó bosszú, másrészt pedig Hazánk váltásának legszentebb vágya és reménye lelkesít ...”

A továbbiakban írásban történő jelentkezésre szólítják fel a volt honvédeket. Majd a lap végén a csökkent terjedelmet a háborúra történő készülődéssel próbálja megmagyarázni a szerkesztő:

„Közügyünk tekintetéből a Török melletti harcokészületre való felhívás közzé tételét mentől előbb eszközölni célszerűnek találván ... ez úttal csak egy félívre szorítva adám-ki.”

Itt kell megjegyezni, hogy Kossuth és a magyar emigráció azon reménykedése, mely a krími háborútól kedvező fordulatot várt Magyarországra függetlenségének megszerzése érdekében, nem volt alaptalan mai hazai történészek megítélése szerint sem.¹⁰ Azonban számításukat az a nem várt körülmény húzta keresztül, hogy a Habsburg birodalom megszegve szövetségi hűségét, hálátlanul nem viszonzva az 1849-ben a magyarok ellen kapott támogatást, nem sietett a cári Oroszország segítségére, hanem semleges maradt, és végül is ez a körülmény akadályozta meg, hogy a krími háború alkalmul szolgáljon Magyarországra felszabadulására. Azonban a magyar emigráció számos tagja így is részt vett a krími háborúban a törökök oldalán a cári hatalom ellen.

A negyedik szám „Szépirodalmi csarnok” rovatában Csernátony Lajos (1823—1901) hírlapíró *Levelek M... néhez* című írását közölte Kornis, melyben a szerző munkatársnak ajánlkozik és egyben jelzi, hogy nemsokára New Yorkba érkezik: „Nemsokára személyesen New-Yorkba menve, tollam — ameddig bír — s igénybe vétetik — a lapnak lesz szentelve. Addig is küldöm meleg hozzájárultom e nyilatkozatát s egy pár Mákvirágot ...” A

⁹ KENDE i. m. 129—130.

¹⁰ *Magyarország története 1848—1890. I. köt.* Bp. 1979. Akad. K. 508.

Mákvirágok Csernátony kisebb szatirikus jellegű írásai, az egyikben például a hazai terméstről és a szürettről így tudósított: „Tekintélyes mezei gazdák véleménye, hogy e szokatlan koraiságú termés a négy év előtti földkövérítő lőpor-trágya és fegyver elásások eredménye. Konkolynak alig van nyoma.” Itt a forradalmi készenlétet próbálja a szerző érzékeltetni, majd egy igen éles hangú gúnyoros versikével folytatja írását: „A szüret jó s a szedők hitteljesen dalolják hogy:

A legelső nagy gazember A király Őtet ölni minden honfi Készen áll . . .”

A *Magyar Száműzöttek Lapjának* ötödik száma, amely szintén csak közvetett forrásokból ismert, november 23-án látott napvilágot. E szám azzal a „Felhívás”-sal kapcsolatban vált ismertté, melyet Mészáros Lázár volt hadügyminiszter tett közzé, ebben ő is a krími háborúban való részvételre szólít fel, a toborzást és az aláírási ív körözését egy újonnan alakult hattagú bizottmányra bízzák, a felhívásnak volt bizonyos Kossuth ellenes éle is, amely elsősorban abban nyilvánult meg, hogy a jelzett bizottmányba nem választották be Kossuth személyes megbízottját Asbóth Sándort és Kossuth halálig hű emberét Kornis Károlyt is kihagyták. Egyébként az ellentétek már Kossuth amerikai útjának idejében is jelentkeztek. A bizottság tagjai a következő személyek voltak: Mészáros Lázár elnök, Vetter Antal, Házmán Ferenc, Szerényi Antal, Miklósi Armin és Grisza Ágost.

Az utolsó előtti szám szépirodalmi rovatában Ács Gedeon két versét közölték *Kiváthiai emlékfűzér* és *Szabadságharcunk múltjára* címmel, Tompa Mihálytól a következő két költemény jelent meg: *A gólyához*, valamint *Tört hangú nőm sírjára*.

Kornis hírlapjának hatodik, egyben utolsó száma 1853. november 30-át jelzi megjelenése időpontjának. Ebben jelentette be a szerkesztő, hogy „pártolás hiányában a lap megszűnik.” A lap megszűnésében szerep jutott annak a körülménynek is, hogy az amerikai magyar emigráció ekkorra már teljes erővel a krími háborúban történő részvételre készült.

Kornis lapjának utolsó számában — a „Szépirodalmi csarnok” rovatban — is közölt verseket, így E. J.-től *1848-iki szeptemberi dalok* és „Névtelen”-től *Zordon éjjelen* című költeményt.

A lap megszűnése után igen hosszú ideig nem jelenik meg újabb magyar nyelvű újság Amerikában, csupán majd 1879-ben lát napvilágot a következő magyar kiadvány, a Löw Vilmos és Mogyorróssi Árpád szerkesztésében kiadott *Magyar Amerika*¹¹.

Végezetül megjegyezzük, hogy az első amerikai magyar hírlap, *A Magyar Száműzöttek Lapja* rövid megjelenési ideje alatt forrás értékű adatokat közölt a szabadságharc bukása után Amerikába került magyarokról, számaiból több igen fontos korabeli magyar vonatkozású eseményről testközelből értesülhetünk, ezek közül egy nemzetközű méretűnek is minősíthető, a tanulmányban bővebben tárgyalt, a magyar emigráns Koszta Mártonnak az amerikai haditengerészet által történt kiszabadítása. Közéletről megismerhetjük az emigránsok azon törekvéseit, hogy bekapcsolódjanak a krími háborúba, értesülhetünk az amerikai magyarok első jelentősebb egyesületének a megalakulásáról.

BATÁRI GYULA

¹¹ PUSKÁS Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban*. Bp. 1982. 285.